Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 74 (15048) 1993 чылдың апрель 21, среда

Солунга ат салган шагы 24.30 Садар өртээ 4 рубль.

Апрель 25 – Референдум хүнү.

Референдумга чедир 4 хонук арткан.

Кыска тайылбыр

РЕФЕРЕНДУМГА КИРЖИП ТУРА...

«Болур референдумнуң айтырыглары кижи бодаарга, нарын эвес-тир. Аңаа харыыны бээри белен, ынчалза-даа бюллетеньни шыйып тура, кижи будалып болур-дур» деп каш-даа кижиден ындыг чугааны дыңнаан мен. Ынчангаш черле артык эвес болзун дээш бо кыска тайылбырны солун дамчыштыр кылыр деп шиитпирледим.

Референдумга кирген айтырыгларның бирээзин чижекке алылынар. Ында Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинге бүзүрээр силер бе дээн. Аңаа «Ийе», «Чок» деп харыылар бар.

А силер бүзүрээр дижик силер. Ынчан «ЧОК» деп сөстү шыйып кааптар. Чүге дээрге «ИЙЕ» деп сөс артып каар. Бо таварылгада силер Президентиге бүзүрелиңер илередип турарынар ол. А бир эвес силер «ИЙЕ» деп сөстү шыйып каап болзуңарза, Президентиге бүзүревезиңерни илередип турарыңар ол болур.

А Тыва Республиканың иштинге хамаарыштыр черни хуу өнчү болдурарынга чөпшээрежип азы чөпшээрешпейн турарыңарны силерден айтырып турар. Бир эвес черни садарынга чөпшээрешпес болзуңарза, «ЧӨПШЭЭРЕЖИР МЕН» деп сөстү шыйып кааптар. Чөпшээрежир болзуңарза, «ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН» дээнин шыйып кааптар.

Виктор КАРА-САЛ.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

НОГААЖЫЛАР БЕЛЕТКЕЛДЕ

Бо чазын Кызыл районнуң ажыл-агыйлары 16 муң ажыг гектарга тараа культураларын, чеди муң ажыг га черге чаңгыс чылдыг мал чемнерин тарыыр. Силостаар культуралары база бар. Шөлдерниң 339 гектарынга картофельди, ногааларны тарып алыр ужурлуг.

Часкы хову ажылынга «Кара-Хаак» болгаш «Рассвет» ажыл-агыйларда белеткелдер эки чоруп турар. Ногааларның үрезиннерин долузу-биле тыптынып алганнар. Бо үеде ол совхозтарның ногаажылары теплицаларда рассаланы өстүрүп эгелээн. Ында Ф. Бардыкованың, Т. Чарашпанның ногаажылар бригадалары чаагай хүннерде бедик дүжүттүг өстүрүп алыр дээш тура-соруктуг ажылдап турар.

Эрткен чылда бо бригадалар ийи муң тонна ногааларны 30 миллион рубльге сайгарган. Олар дүжүдүн бо чылда оон-даа хөйнү өстүрер сорулгалыг. Бригадаларның механизаторлары тарыыр шөлдерни белеткээринче кирген.

ТҮРК ААЛЧЫЛАР

Ыракта Турциядан ийи аалчы Кызылда чедип келген. Оларны республиканың Улус өөредилге яамызы чалаан. Түрк аалчылар Башкыларның билиг бедидер институдунга, Тываның эртем-шинчилел институдунга чораан. Башкылар эртемденнер-биле ужурашкан.

Бир ужуражылгага «Заман» солуннуң ажылдакчызы Садеттин Башер Тыва чон-биле таныжып ап, моон соңгаар ажыл-ишчи харылзааны уламчылаарын демдеглээн. Мурнуу чүктүң элээн каш республикаларында үнүп турар «Заман» солунга Тывада улус өөредилгезиниң айтырыгларын чырыдар деп турарын ол чугаалаан. Улус өөредилгезиниң инспектору Салих Ос Тыва Республикага англи-түрк дылдарны өөренир школаларны ажыдып болурун саналдаан.

Ужуражылгага эртемденнерден Моңгуш Маннай-оол, Байыр-оол Моңгуш, ногаалчы Моңгуш Кенин-Лопсан дээш, оон өске-даа башкылар аалчыларга байыр чедирип, ажылдыын таныштырган. Ол чугаага түрктер шаг-шаанда Тывага база чурттап чораан, хаяларда оларның бижимелдери бар дээрзин, ынчангаш алыс хан-төрел уктуг улус-тур бис деп найыралчы чугааны чоруткан. Аалчыларга белектерни Моңгуш Кенин-Лопсан болгаш өске-даа эртемденнер сунган.

Даараазында хүнде түрк өөнүктер Тес-Хем чедип, Самагалдайда ийи дугаар ортумак школага четтикен. Педагогика институдунга база ужуражылгага киришкеннер.

Часкы хүн чылды чемгерер

ДЫКА-ЛА ХАЛАЛЫГ-ДЫР

Час-даа келген болгай. Ынчангаш Чөөн-Хемчик районда Чадаананың химизация отрядында часкы хову ажылдары-биле холбашкан ажылдарның байдалы черле кандыгыл, ол дугайын манаа бижип көрейн.

Моон мурнунда чылдарда болза колхоз-совхозтарның хову-шөлдеринге органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни чажар ажылды эртежик-ле, март айдан эгелеп турган бис, а ам апрель айның ээрби ажа берген, ол хиреге ол талазы-биле бисте бар-чүү-даа кылдынмаан деп болур. Ындыг байдалдың бир чылдагааны — бисте бир техниканың эргижирээни. Чижээ чүдүрер болгаш ууур сорулгалыг ажылдарга ажыглаар дөрт саның «ДТ-75» трактор бар, олар колдуунда он ажыг чыл ажыглаттынып, каапкан. Эргижирээн мындыг Техникавыс эргижирээн улус-тур бис ийин. Чүү дээр боор. Ында ажылдап турар кижилерниң кызымаккай, ажыл-агыйжызы-биле сеткел-ле турар болгаш чүгээр. Оон кадында артык кезек ол тывылбас боор кээр, сан-хөө айтырыы база берге. Часкы хову ажылдары келген-дир, биске оода чүдүрер ажылдарга херегләэр ам бир техника-биле дузалаан болза, эки-ле чүве-дир ийин дижип олурарлыр бис.

Бар техниканы эрги артык кезектер ажыглап турган, чымчедип-даа алырга, үр ажылдавас боор чүве-дир ийин. Мындыг боорга, ук техникада ажылдап турар кижилерге дыка халалыг. Ынчангаш бистиң коллективте байдалывыс бөгүнде мындыг-дыр.

Эдер-оол МОНГУШ.

Тыва Республиканың чонунга Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның КЫЙГЫРЫЫ

Хүндүлүг хамаатылар, чаңгыс чер-чурттуглар!

Россия Федерациязының Президентизиниң саналы болгаш Россия Федерациязының улус депутаттарының IX Съездизиниң шиитпири ёзугаар апрель 25-те референдумну эртирер болгай.

Бүдүрүлге харылзааларын болгаш күрүне тургузуушкунун демократчы ёзу-биле чаартырынче угланыышкынны деткивишаан, Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа Бүгү-россия референдумунуң түңнелдеринден чурттуң моон соңгааргы хөгжүлдезиниң социал-политиктиг чорудулгалары база хамаатыларның, ниитилелдиң болгаш күрүнениң быжыг чаагай болгаш айыыл чок чоруунуң деңнели улуу-биле хамааржыр деп санап тур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң XIX сессиязының черге хуу өнчүнү тургузар-тургуспазының дугайында айтырыгны референдумга тургузар дугайында саналы Тываның экономика талазы-биле бот-тускайлаң болгаш суверенниг чоруун хандырарынга кончуг улуг ужур-дузалыг болур.

Социал-экономика болгаш политика талазы-биле быжыг туруш чок чорук болгаш эрге-чагыргаларны аңгылаарының хоойлужудулга таарыштырылгазының чок боор турары референдумнуң чорударын чугула херектиг болдурган. Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа эрге-чагырганың үш хевири боттарының ажыл-чорудулгазының аайы-биле деңнер эргелиг болгаш деңнер күштүг болур ужурлуг деп санап турар. Революция мурнунда болгаш революция соонда туруп келген тоталитарлыг чаңчыл ёзугаар ол эрге-чагыргаларның кайы-бирээзи өскелеринден артык күштүг боор болбас ужурлуг. Эрге-чагырга чаңгыс — чоннуң эрге-чагыргазы болур ужурлуг. Чон бодунуң эрге-чагыргазын эрге-чагырганың деңнер эргелиг үш хевиринге — хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларынга дамчыдып берген.

Ооң Президентизин болгаш улус депутаттарын соңгуп алган Россияның хамаатылары болур чүгле силер эрге-чагыргада тургустуна берген кризисти шиитпирлептер күштүг силер.

Россия Федерациязының рыноктуг экономиканың, ажыкчарлыг чоруктуң болгаш демократчыдылганың угланыышкыны-биле чоруп орар Президентизин болгаш Чазаан деткип турар бис. Рынок харылзааалары быжыгып, оон турумчуурy боттанып турар деп чүвени хүлээп көөр апаар. Россияның хамаатылары бүгү чүвениң ээлери апарып турар. Россия Федерациязының бир дугаар бүгү улустуң соңгааны Президентизиниң эрге-чагырга чок чорукту узуткаары дээш, күрүнениң буступ дүжерин чайладыр, федерацияны, ооң хамаатыларының национал чөптүг чорукту быжыглаары дээш чүткүлүн билип турар бис. Ол бүгү конституциялыг арга-биле чедип алдынар ужурлуг деп санап турар бис.

Б. Н. Ельцин Федерация кереэзиниң чайгылыш чок камгалакчызы, ону боттандырарының механизмин ажылдап кылырынга идепкейлиг салдар чедирип, ол документ Россия Федерациязының чаа Конституциязының чарылбас кезээ кылдыр кирерин чедип ап турар.

Кандыг-чүү-даа болуп турза, чурт талон-хуваалдалыг системадан, хамааты дайындан, хоозураашкындан болгаш аш-чуттан чайлаан, политиктиг плюрализмни, ажык-чарлыг чорукту болгаш демократияны кадагалап арттырып шыдаан. Оон-биле чергелештир күүсекчи эрге-чагырга бодунуң үндезининге шын стратегтиг угланыышкынны чорудуп тура, чурттуң экономиктиг болгаш социал амыдыралынга салдарны чедирип турар тактиктиг шыңгы частырыгларны кылган деп чүвени демдеглээр апаар.

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи чоннуң эрге-чагыргазының төлээлелгелиг органы болур деп чүвени билип турар бис. Чогум-на улус депутаттарының Съездизи Россияның күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны, Россия Президентизиниң дугайында Хоойлуну, Конституция судунуң дугайында Хоойлуну, Референдум дугайында Хоойлуну болгаш өске-даа чугула хоойлужудулга актыларын хүлээп алганын утпас бис.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң таваржып турар айтырыгларын, ооң Россияның чаагай чоруу дээш хоойлулар хүлээп алыр талазы-биле ажыл-чорудулгазын билир бис.

Шилчилге үе-чадазының үезинде Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизи-даа, Россия Федерациязының Дээди Соведи-даа деңнер черлелиг частырыгларны кылып турган. Оларның хүлээп ап турган хоойлулары чамдыкта чаңгыс аай туруш чок, а харын-даа чөрүшкек боор келген. Россияның Президентизиниң болгаш республикалар баштыңнарының чөвүлелиниң чедип аар дээш туржуп турары Федерация кереэзин боттандырарының механизминиң принциптериниң дугайында Россия Федерациязының Хоойлузу мынчага чедир хүлээп алдынмаан.

Бодунуң ажыл-чорудулгазының баштайгы базымнарын Россия Федерациязының Конституция суду кылып турар.

Амгы үеде экономиктиг реформаларны чорударының эргежок чугулазын бүгү ниитилел, политиктиг партиялар болгаш шимчээшкиннер угаап биле берген. Чөрүлдээлер, маргылдаалар чүгле Россия Федерациязының чаартырының темпилериниң болгаш оруктарының дугайында айтырыгларда бар боор турар. Оларның бир дугаары — Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Чазааның чорудуп турары шиитпирлиг эде чаартылгаларның оруу, тоталитарлыг ёзу-чурумнуң солуттунуп турарының шилчиишкинниң үе-чадазында ол чоңга улуг бергедээшкиннер-биле дакпырлажып турар, ол дээрге ам безин рыноктуң хевир-дүрзүзү тургустунуп турарының оруу боор турар. Ийиги орук — чоорту кылдынар, оожум реформаларның оруу, шилчиишкинниң үе-чадазы узамдыктырарының, кошкак хөгжүлделиг чурттарның деңнелинче чайгылыш чок чуглуп бадары, күштүг экономикаже шилчиишкинниң талыгыр ыракта келир уези ол.

Апрель 25-те, республиканың чону экономиктиг болгаш политиктиг реформаларның чоруттунуп турар угланыышкынын деткиир дээрзинге идегеп турар бис. Силерниң деткимченер чогум-на ам, шилчиишкинниг үениң өөредиглиг чүүлдеринден түңнелдер кылдынган үеде, эргежок чугула. Сөөлгү айларда Россия Федерациязының Чазааның составы шиитпирлиг-биле чаартынган. Оон ажыл-чорудулгазынга, реформаларны боттандырарының тактиказынга, ылангыя оон социал угланыышкынынга шиитпирлиг чазаглалар, эдилгелер кылдынган болгаш кылдынып-даа турар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Россия Федерациязының Президентизиниң Россияның чаа күрүне тургузуун хевирлептургузарының талазы-биле ажыл-чорудулгазы Тывага деткимчени алыр ужурлуг деп санап турар бис. Федерацияның республикаларының эргелерин калбартырының талалакчызы болбушаан, күрүне бот-догуннаашкынының дугайында декларациязы оон хүлээп көрүп турарын билир болгай бис. Республикаларның онзагай чүүлдерин өөренип көрүп, девискээрлерниң чаа политиказын амыдыралга боттандырары эгелеп турар.

Бис силерни Россияның Президентизинге болгаш Чазаанга идегел көргүзериңерни кыйгырып тур бис, чүге дизе оларның талазындан бистиң республикага хамаарылгазын эки билир бис. Тываның амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны шиитпирлээринге федерацияның удуртулгазының күүсекчи эрге-чагыргазының кичээңгейин база деткимчезин билип турар бис.

Б. Н. Ельцинниң биске билдингир Чарлыының, Россия Федерациязының Чазааның 1990 чылдың сентябрь 27-де үндүргени Тыва Республиканың хөгжүлдезиниң дугайында доктаалының түңнелинде, бистер рынокче шилчиириниң эге чадазын ажарынга улуг бергедээшкиннерге таварышпайн, бүдүрүлгелерниң хоозураашкынын болдурбайн, чоннуң эвээш орулгалыг кезээн чиигеткен өртектиг чамдык аъш-чем бараанныры-биле хандырар аргалыг болган бис. Республикага дузаны ам-даа көргүзер апаар. Тываның экономиказын быжыглаарының эргежок чугулазының талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның доктаалының төлевилелин Россияның Президентизи чүүлдүг деп көрген. Тывага хамаарыштыр төпчүткен акшаландырыышкынны, ылангыя чамдык улуг чугула төлевилелдерге валюта акша-биле дузалаарын Россияның Чазаа чүүлдүгзүнүп деткээн. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле улуг чиигелделерни биске берген. Бо чүүлдер болза республикага ажылдаар чаа черлерни тургузарынга, улус ажылагыйның кризистен үндүрүп алырынга улуг ужур-дузалыг.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуглар!

Силерни референдумга идепкейлиг киржиринерни кыйгырып тур бис. Референдумнуң айтырыгларынга хамаарыштыр соңгукчу бүрүзү бодунуң хамааты хүлээлгезин күүседир дээрзинге идегеп тур бис. Россияның салым-чолундан бистиң республиканың салым-чолу шиитпирлеттинер.

САДЫПТАР БАРААН ЭВЕС-ТИР

Сөөлгү үеде бистиң черин садар бе, сатпас бе деп айтырыглар дүвүрелге чедирип келген. Тыва кижилер төрээн черин кажан-даа садыглаар бараан кылдыр хуулдуруп чорбаан. Черивистиң садып-саарыпкаш, каяа чурттаар, каяа мал азыраар бис. Тыва малчын чаңгыс черге үр турбас. Чайлаглап, чазаглап, күзеттеп көжер болгай.

Хууда чер садып алган кижилерни мурнуу Америкада латифундистер дээр, олар дээрге бай-шыдалдыг миллионер кижилер ышкажыл. Оларның девискээринче өске кижилерниң кирери хоругулуг. Олар элээн каш чалчаларны тудуп турар.

Кижи санынга хуваай алыр болза, Тываның девискээри улуг. Швейцария, Голландия, Бельгия, Дания ышкаш чурттарны катай алыр болза, ынчан олар Тывага деңнежип болур.

Аң-меңниг, казымал байлактыг, арга-арыглыг, арыг сугларлыг черивисти садып эгелээр болзувусса, төөрээнивис ол. Соңгу Америкада индейлер ышкаш теңниг сывырындак демир-биле кажаалап каан девискээрге чурттаар апаар чадавас бис.

Бистиң-биле хан төрел тыва кижилер Моолда, Кыдаттың Алтай округта тыва дылын утпаан, эки ажылдап, багай эвес чурттап чоруурун утпаалынар. Арага-дарыны әйхемчээл чокка ишкеш, чеже-чеже тыва кижилер айыылга, озал-ондакка таваржып турарын ам санаазры берге апарган. Оода ону бодап, серемчилелдиг чоруп көрээлинер.

Черин саткан херээ чүл? Чаңгыс-ла бодалым ол ийин.

Пётр ТҮЛҮШ.

Өвүр район.
Хандагайты суур.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: ооң айтырыглары

ТҮҢНЕЛДЕР ЧООРТУ КӨРГҮЗЕ БЭЭР

Мөңгүн-Тайга районнуң мал ажылында ажылдап турар хойжулар, сарлыкчылар, чылгычылар, өшкү малдың кадарчылары бистиң республиканың эң кыдыг-кызыгаар черинде чурттап, ажылдап турарлар. Төп-биле аргыжарынга берге байдалдар — чаа чүүл эвесле болгай. кывар-чаар материалдарның өртек-үнезиниң улгатканы-биле машина-техника ажыглаары нарын апарган, мал чеми, хөмүр-даш, далгантараа, бараан, суг чедирер, дажыыр ажылдарга чарыгдалдар эрткен чылдарга бодаарга, 4-5 катап өзерге, малчыннарның амыдырап-чурттаарынга берге айтырыглар тургустунуп турарын ажыы-биле чугаалаар апаар.

1992-93 чылдарның кыштаглаашкынынче район девискээринде бактаап турар ийи ажыл-агыйның аайынче шупту 195 малчын өреге тус-тусту боттарының хүлээп алганы малын чүзүн аайыбиле кыштагладыр дээш ажылдап киргеннер. Ажыл-агыйларның 52271 баш хойөшкүзүн, 6364 сарлыкты, 1558 чылгы малды кыштаглажырар сорулга салдынган турган. Ынчаарга 1992 чыл — Мөңгүн-Тайга районнуң төөгүзүнде көстүп көрбээн эң берге, кадыг-дошкун чылдарның бирээзи болган деп болур. Моон мурнунда хөй удаа бижип турганывыс халаптыг мал аарыы сарлык малывысты чугаалаар аргажок хорамчага чедирген. ол ышкаш шээр малдың өлүп хораны ажыл-агыйларны улуг когарал-каражага таварыштырган. Оон-биле чергелештир чамдык одар-белчиирлиг черлерниң кандааштынга таваржып, оът-сиген шуут үнмейн барганы, күскү үеде чаъс олай чаггаш, кыштаглаар өйде улуг доңат болганы бергедээшкиннерни база таварыштырган. Хар база улуг дүшкен. Оон ыңай «Малчының» сарлыктарын кыштагладыр черлери чок, ындыг байдал база бергелерни таварыштырган, чамдык малчыннарны кыжын көжүрер ужурга таваржып турганының чижектери бар. Ол ышкаш районнуң ажыл-агыйларының бир берге айтырыы — сарлык малдарның одарлаар черлериниң хөй кезиниң кожавыс Моолдуң кызыгаарында боор турары, ынчангаш малдың кызыгаарже кирип оъттаары чажыт эвес болгай, оон ужун кызыгаар чуруму хажыдып үрээн дээш хөөкүй малчыннарны тудуп (штрафтаар, моол заставазынга 2-3 хонук тудар), хемчег онаары удаа-дараа боор турар. Малчыннар шак мындыг байдалдыг бергелерге таваржып турза-даа, ону ажып эртип, ниитиниң малы, херээ дээш тура-соруктуг ажылдап турарын черле демдеглээр болдуг мен Оон чижээн чүнүн-биле бадыткаар сен дизе, районнуң ажыл-агыйларындан эрткен чылдың бо үезинде 1346 бода мал, 2573 хой, өшкү, 34 чылгы мал өлүп хораан турган болза, бо чылдың эрткен үш айында үе чежемейнин-даа берге турза, көдээ ишчилерниң, малчыннарның кызымак, шыдамыккай күш-ажылының түңнелинде 1271 бода малды, 1578 хой, өшкүнү, 6 баш чылгы малды эрткен чылга көөрде хөйнү камгалап алган бис Ол ышкаш өре-самчыгдалдан хораан малдарны катап тургузар, киирер ажыл черле чүгээртээн. эрткен чылга бодаарга, 1993 чылда 18 бода малды, 68 хой-өшкүнү, 4 чылгы малды хөйнү киирип алган.

Бо чылын районнуң ажыл-агыйларының өскерткен бир чүүлү — хой оолдаашкынын март айның 20-ден эгелээр кылдыр организастааны, Ындыг байдал кандыг янзылыг боор турары сонуурганчыг болуру чугаажок. Ажыл-агыйлардан кирген медээ, сан-чурагайлар ам дээрезинде даразында байдалды көргүзүп турар. «Малчын» коллективтиг ажыл-агый-дыр, ында төрүүр ужурлуг 14926 хойдан 5783 хой төрээн, оон иштинде 219 баш эра салган, өлүг төрээни — 78, өлген хураганнар 12 баш, камгалап алдынган хураганнар — 5551, азы 100 башка онаажтыр хураган 23 хуу онча-менди камгалап алдынган боор турар. Ол ам дээрезинде баштайгы көргүзүглер-дир. Ыраккы «Мөген-Бүрен» совхозта 9434 төрүүр хойдан 5824 баш хой төрээн, оон иштинде 218 баш эра салган, өлүг төрээни — 201, өлген хураган — 93 баш, камгалап алдынган хураган — 5312 баш, азы төрүүр 100 баш хойга онаажтыр хураган 58.4 хуу камгалап алдынган болгаш ажыл-агыйларның иштинде ол талазы-биле мурнап турар. Өшкү оолдаашкынын «Малчын» деп коллективтиг ажыл-агыйда, колхоз болур деп турар Тоолайлыгда апрель 5-тен эгелээн. Төрээн өшкүлерниң чүгле чартык кезиинден малдың чаш төлүн камгалап ап турар чорук — зооветспециалистерни, малчыннарны сагыышсырадып, дүвүрелди болдуруп турар. Ниитизи-биле районнуң ийи ажыл-агыйларында 24360 баш төрүүр хойнуң 11607-зи төрээн, 10868 хураган камгалап алдынган, төрүүр 100 баш хойга хураган 44.6 хуу камгалап алдынган. Төрүүр ужурлуг арткан хойдан хураганнар онча-менди камгалаттынар болза, районнуң малдың чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле планныг сорулгазы күүсеттинип болурунуң аргазы бар дээрзин бөгүнгү байдал көргүзүп турар.

Районнуң ажыл-агыйларының малчыннарының кызымаккай ажылының түңнели-биле улуг малдарның өлүп хоораар чоруу кызырылганың чамдык сан-түң бадыткап турар. Бо чылдың бирги кварталының түңнели-биле хой-өшкүнүң улуг баштың камгалалын 98.7 хуу, сарлыкты — 98.9, чылгыны — 98.7 хуу чедирип турары — мал ажылдыгларының харыысалгазының бедээнин, хүлээнген ажылының алыс түңнели дээш малчыннарның сонуургалдыг боор, кызымак ажылдап турарын херечилеп турар. Ам моон соңгаар часкы үеде оът бажын, ол ышкаш чазаг, хонаштарны шын ажыглаар болза, ажыл-агыйларның план-сорулгазы кереэ ёзугаар улуг баштың камгалалын күүседип болурунуң аргалары бар дээрзин амгы сан-түң херечилеп турар-дыр.

Бо хүннерде ажыл-агыйларда мал оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Зооветспециалистер мал ажылдыгларга практиктиг дуза чедирери-биле совхозтарже үнүүшкүннерни неделя санында кылып турар. Ол ажылды кошкатпас, ам-даа уламчылаар сорулгалыг ажылдап турарлар. Мал оолдаашкынының үезинде шак-үе барымдаа чокка чүгле ажыл дээш турувтар болзувусса. ажыл-агыйларның мурнунда салдынган сорулга күүсеттинип, малчыннарның ажылынга улуг деткимче, малдың чаш төлүн менди камгалап алырынга база дуза болур деп чүвени олар ханы медереп билип турарлар.

Мал ажылында [illegible] турарларга деткимче алыр чүүлдер чүл дээрге Чазак деңнелинге эртип турар селектор хуралдар, кыштаглаашкынның нити байдалын анализтеп турары, көдээ ажыл-агыйга хамаарыштыр Тыва Республиканың ДС сессиязынга доктаал-шиитпирлерни хүлээп алганы — малчын-даа, специалист, удуртукчу-даа кижиге ажылды моон соңгаар чорударынга ажыглаар угланыышкынны салган документилер боор турар деп бодум хуумда санаар мен. Ынчангаш ажылдың даандырган участогу дээш бот-харыысалганы чиик көрбейн, демнежип, мурнувуста сорулгаларны күүседир дээш ажылдаар апаар бис. Кыштаглаашкын дугайында бижип турганш, мээн бир демдеглексээн чүүлүм — эрткен чылдарның дуржулгазын районнуң ажыл-агыйлары катаптавас ужурлуг. чүл дээрге мал чеминиң белеткелинче амдан эгелеп чогуур кичээңгейни салыры чугула, өске районнарда мал-биле сиген орнап алыр дээш 300 ажыг аныяк малдарны дугуржулга-биле берипкеш, алыр ол сигенни боттары кезер, прасстаар дээн ийикпе, ийи дакпыр ажылды боттары хүлээнип ап турар чоруктардан шуут уштунар херек. Оон орнунга боттувустуң иштивиске «Малчын» ажыл-агый Чеди-Тейниң шелүн улгаттырып, суда тарыыр, «Мөген-Бүрен» совхоз Дыттыг-Арыгның, Сарыг-Хоорайларының тарылга черлерин чөп ажыглаар дээш хемчеглерни кереэ ёзугаар ажыл-агыйжы байдалга кылыры четтиинип келген. Ол ышкаш район иштиниң сигенин бичии-ле черден алыр сорулга-биле арат бугаларын, хар суу-биле суггарар, ажыглап болур оймак-шөлдерни амдыгаштан эгелеп планнап кылырынга эргежок чугула белеткел ажылдарын чорутпас болза хоржок апарган. Районнуң ажыл-агыйларында кадарчылар эрткен чылын харлыг болганы-биле суг сөөртүр машина-биле суггарар айтырыгны эвээжедирин практикалап көрген, ооң түңнели кандыгыл дээрзин ажылдың түңнелдери чоорту көргүзер апаар.

Мөңгүн-Тайганың малын мурнунда чемгерип өөредип каан чүве болганда, туда азыралы эргежок чугула боор турар малдарга бээри-биле малчын бүрүзүнге 2 шоолай мал чемин берип келген, ынчалзажок ону бо чылын ниитизи-биле черле кызырган боор турар. Оон түңнелин ажыл-херек кырында көрүп келген кадарчылар, тускай эртемниг специалистер боттары дугуржулгазындан чогуур түңнелдерни үндүрүп, бадыткаар боор деп идегеп турар мен. Оон-биле кады малды орайтады төрүдер деп шиитпирлээнивистиң түңнелдери чартык чылга чедир база көстүп келир.

Солунга сөс ап, мал ажылының дугайын чугаалап турар болганымда, ниитиниң малын кадарып карактап чоруур, чаъс-чайык, хат-шуурган-даа дивейн, Мөңгүн-Тайганың кадыг-шириин агаар-бойдузун шыдамыккай ажып эртип, ажылдап чоруур мал ажылдыгларының мурнундан бистиң районнуң Соңгу чүкке деңнээр деп тургустунуп турган айтырыгны маңаа база катап кедүрүп, ол моон соңгаар канчаар шиитпирлеттинер ирги деп маңгаашып турарывысты черле чугаалап каайн.

Эрес-оол **ХОМУШКУ**,

Мөңгүн-Тайга район чагыргазының көдээ ажыл-агый килдизиниң даргазы.

Депутатка кандидат

МЕЖЕГЕЙДЕ ХҮНДҮЛҮГ КИЖИ

— Мындыг караңгы даң бажында бээр чоруп орар, чогум кайызының машиназы боор бо. Элдептиин аа, чүү болган чүве ирги? — деп, Межегейниң малчыны хой кажаазының чанынга көрүп тура, кадайынга чугаалаан.

— Бистиң совхозтуң директору Алексей Монгуштуң машиназы ышкаш-тыр — деп кадайы ылавылаан.

— Мындаа база эртежик келди. Малчыннарны ам база эргиири ол боор, кадай. Шайывыс изиг-ле болгай але. Мал чеми, дус болгаш оон өске-даа чемнерден немей албааже, хоржок, даргага ону чагыыр-дыр — деп, малчын утпазын бодап, салдааларын базып тургаш демдеглээн.

Директор дүже халааш, малчыннар-биле эптиг-ээлдек мендилешкен. Хойжулар-биле ол дораан мал кажаазынче чорупкан:

— Силерниңде чогум байдал кандыг ышкаш, акым? — деп, ол сагыш човаан.

— Амдыызында чүгээр тур бис. Чүс ажыг баш хой хураганнаан. Чаңгызын-даа чидириг чокка ап тур бис, дарга.

Даң бажындан үнген дарганың соондан бир машина көк сиген чүдүрүп алган кел чораан. 93 чылдың январь соогу кулакты өттүр сыныйнып, моон соңгаар соокту улам-на дыңзыдар мен деп кыжаныпп турганзыг. Директор Алексей Хунаевич кыштагда ажылишчи хойжуларның амыдырал байдалын, оларның алыс сагыш-сеткилин, чүү дээш сагыштырап чоруурун билип ап, демдеглеп алган.

«Бо эрткен үжен ажыг чылдарда мындыг сагыш човангыр удуртукчу биске келбээн ышкаш чүве ийин, ажыл, амыдыралдың алыс дөзүн казып, билип алыксаар, дажок эки, ак сеткилдиг дарга-дыр бо» деп, малчын элээн бодангылаан.

Каш чыл бурунгаар ол директор Шамбалыгга кол агрономнап, ооң соонда аңаа көдээ Совет даргалап турган дээр чораан. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң амыдыралын, ажылдыын билип алыксаар кижидир дээрзин ол малчыннар аразында сайгарылга кылып, чугаалажып органнар.

— Чоокта чаа база чорду чоп, бо Межегейге мындыг директор келир он чылда-даа тывылбас деп бил, ашак — деп, кадайы күштүг бадыткал кылдыр чыпшыр «таамалай» каапкан.

— Аа, шынап-ла. Шыырак-ла директор-дур бо.

Ол хүн «Межегей» совхозтуң директору он ажыг малчынга барып четтигипкен. Чамдык коданнарда кыштаглааш-кын элээн берге болганын ол бодап, чолаачызынга-даа чугаалап чораан. Дарый хемчеглер албас болза хоржок, немелде чемнерни аалдарга чедирери чугула апарган. Оон башка мал чудап-даа, хорап-даа болур. Малчыннарның боттарының чиир аъш-чемин ол база билип ап чораан. Оларга чигир, үс-саржаг, соктаар тараа дээш, амгы үеде чүнү херек чок дээрил. Бо чылын чүске оңаштыр сезенден куду эвес санныг хураганнарны менди алгылаан малчыннардан Сергей Монгушту, Александра Ооржакты, хамыкла малчыннарның ажылынга кызымаан улам-на четкиирич болап, бажыңда киргеп чүүлдерни барымдаалап, кыштаглэрже мал чемнерин, чигирни, тарааны, макарон кылыглаарын чүдүрүп чорудуп эгелээн. Оон каш хүн эрткенде база малчын аалдарны эргээш келген.

— Бистиңнде кылыр, эде организастаар ужурлуг чүүлдер көвүдээн-дир, кижи бүрүзүн ажылче хуваавааже хоржок хире-дир — деп, Алексей Хунаевич эртенги хуваалдага чугаалаан. Алаакта сүт-бараан фермазында одалга системазы ажылдап турар. Оон саанчылары, кадарчылары, одакчылары харылзаар ажылы дээш хөлчок кызып турарын ол демдеглээн. Тускай эртемниглерге чаа-чаа даалгаларны берген. Сүт саалдазы мурнуузундан элээн бедээн. Кыштагларда байдал база чүгээр, суурда корум-чурум база экижип кел чоруур. Бо чүгээр байдалды улам быжыглаары чугула.

Межегейниң оорларын, хулиганнарын шегледир дайынчы дружинаны директор тургузушаап алган. Олар дээрге Межегейниң камгалакчылары-дыр. Оларның кол штавының удуртукчузу — Алексей Хунаевич. Оларның «олчазы» — элээн каш арагачылар, хулиганнар, оорлар туттурган. Бүгү Межегейге корум-чурумну быжыглаарының эге базымнары ол.

Межегейниң ажыл-ишчилери чай чок ажылдап, улам бурунгаарлап, рынок харылзаалаларында бергелерни ажып эртериниң оруктарын тып, чогаадыкчы ажылдаар дээш чүткүдүп турда, Тыва Республиканың улус депутадынга кандидат депшидери чугула апарган деп чугаа дыңналып келген.

Ол дугайында чугааны чорудуп, бир дугаарында совхозтуң директору Алексей Хунаевич Монгушту бир үн-биле депутатка кандидат кылдыр депшидерин суурда эмнелгениң ажылдакчылары, тараажылар, саанчылар саналдааннар.

— Бистиңнге өске кымның-даа херээ чок, ажыл-агый удуртукчузу Алексей Монгушту депшидип алыр бис ол-ла! — деп, мурнакчы механизатор Куулар Саяты хураалга саналын берген.

— Ол-даа эң-не чүүлдүг санал-дыр. Директорувус республика депутады болу берзе, ажылдаарывыска чиик болур. Социал-экономиктиг чаартылгаларның, рынок айтырыгларының кол тудазын бо удуртукчувус тудуп, башкарып, биске дузалап шыдаар болгай. Сонгулдалар хүнүнде чүгле Алексей Хунаевич дээш бадылаарынче бүгү межегейжилерни кыйгырып тур мен! — деп, база бир тараажы Александр Оюн чугаалаан.

Ол хуралга совхозтуң ажылчыннары чүгле директорну деткиирин саналдап, аңаа чагыг-сүмезин-даа берген. Тарааны болгаш мал чемнерин хөйнү өстүрериниче, чуртталга бажыңнарын немей кылырынче. Межегей — Бай-Хаак — Кызыл аразынга пассажирлер аргыжылгазын экижидеринче кол кичээнгейни углаарын соңгукчулар саналдааннар.

Межегейде Алексей Хунаевичиниң организастап, кылдырып турар ажылы-ла хөй. Чиг далган тырттар дээрбени база дерип тургузуп алган. Аңаа тыва далганны база кылыр. Бо хүннерде оон эгелээшкини-биле суурда алгы-кештен хеп даараар бир цехти база ажылдар. Аалдарда ажыглал чок чыдар алгылар ам аңаа чыгдынар, тоннар кылдыр хуулуп үнер.

Суурда хлеб быжырар эрги пекарнияның одалга системазын шуут эде кылдырган. Аңаа ам Межегейниң амданныг хлебтерин быжырып эгелээр. Бо директор социал чаартылгаларны боттандырарын холга алган. Аңаа элээди оолдарның, уругларның спорт школазын ажыдарын база чедип алган. Ол школаның ажыдарынга республиканың профэвилелдериниң спорт ниитилели дузалаан.

Аараан-аржаан улусче канчаар кичээнгей салырыл? Бо айтырыг база кол черни ээлеп турар. Ынчангаш эрги эмнелге бажыңын улгаттырар. Ону база ол тудугжулар, шевер ишчилери-биле шиитпирлеп шыдаар. Удавас делгем эмнелге бажыңы болу бээр.

Спорт мастери. Бо сөс Алексей Хунаевичиниң сеткилин чырыткылап чоруур. Ол Россия Федерациязының спорттуң национал хевиринге мастери. Дээди эртемниг экономист-организакчы деп тускай эртемни ол Шамбалыгга, Каа-Хемниң «Бурунгаар» совхозка директорлап турган чедип алган. Межегейниң бергелерин он салаазы дег билип алган. Ол сорулгаларны күүседир дээш кырлаң-кырлаң дагларлыг, чиңгир-ногаан шынааларлыг Межегейни эргилдир бодап чоруур.

Ажыл-ишчи удуртукчуга Межегейниң сууру, фермазы, бригадалары, малчыннары, ниити социал-экономиктиг байдал адыш иштинде ышкаш сагындырган. Совхозта кижи бүрүзүнүң ажыл, амыдыралы дээш сагыш салып чоруур директорнуң дугайында суурнуң 100 дугаарлыг соңгулда округунда бижээш, көскүлең кылдыр азып каан.

Алексей Хунаевич Монгуш чайлыг үелеринде Культура бажыңынга бо-ла чеде бээр. Уран чүүл ажылынга база киржир. Ол баянга ойнап, боду үдевишаан, чаа ырны радиодан дыңнап алганын азы солунда үнгенин барымдаалап ырлаар. Хамык оолдар, кыстар ону долганып кээрлер. Чаа ырның өөредилгезин ынчаар уламчылаар. Депутатка кандидат ырлап-даа, таңцысамнап-даа, хүреш маргылдааларын организастааш, аңаа шуглуп, ужуурлежип-даа шыдаар. Ырлап өөренип алган аныяктар директорнуң холун дыңзыг тударлар.

Охемчик ОНДАР.
«Шынның» корр.

ЧОННУҢ ДИЛЭЭНГЕ ДЫҢНАНГЫР

Сайзыраңгай социализм үезинде «ону бериңер, мону бериңер» деп чарбыттынып орар үе ам эрткен. Ынчалза-даа ол үеде кылып, бүдүрүп ап болур дыка-ла хөй чүүлдер кылдынмайн барган. Борта Тывада бир эң ырак черлерниң бирээзи Бай-Тайга районнуң Кара-Хөлдү киирип болур. Кара-Хөл суурга электри шугумун Ак-Довурактан кожуп бээр дугайында дилегни партия обкомунуң бирги секретары турган С. К. Тока-дан 1970 чылдарда-ла бүгү чоннуң хуралындан, дилегни кылган. Дарга «көөр бис» деп каап соонда, олчаан барган. Ооң соолунде 20 ажыг чыл иштинде республиканың улуг дужаалдыг даргаларынга, депутаттарга бо дилегни киирип келдивис. «Бүгү чүвени кижиниң чаагай чоруунга» деп лозуң турза-даа, херек кырында ол чүгле политиктиг декларация болуп артып калганы-биле суурга мурнуу-ла туттунган садыг, школа, клуб, пекарня, тудугтары эргижиреп, ирип калгылаан.

90 чылдарда бо-ла бүгү айтырыгларны база катап-ла республиканың удуртукчуларынга тургузар ужурга таварышкан бис. Кара-хөлчүлерниң кайгаткан чүве болза, чээрби ажыг чылдарның иштинде шимчедип чадашкан негелделеривистиң амыдыралга боттанып эгелээни болур. Бир дугаарында 1992 чылдың март 27-де Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели Бай-Тайга районнуң Кара-Хөлдүң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында доктаалды хүлээп алганы. Ында электри станциязын 1993 чылдан эгелеп тударын көрген. 1993 чылдың март эгезинде бо ажылды организастап моруудап ужурлуг даргалар маңаа келгеш, чон-биле ужурашкан. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, экономика министри Валерий Болай-оолович Салчак электростанция тудазының акшаландырганың чоңга чугаалаан.

Кара-Хөлдүң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эң чыдып каап турар айтырыгларын шиитпирлээр хемчеглерни дүргедедир дээш Тыва Республиканың улус депутады Базыр Давааевич Монгуштуң шудургу ажылдап турарын демдеглевес арга чок.

Эрткен чылын Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Кара-Хөлге кээп чорда, үстүнде Чазак доктаалында кирген хемчеглерден аңгыда, ынай-бээр аргыжарынга бергелер таваржып турарын чон чугаалааш, дилеглерни киирген. Ону бүрүнү-биле хандырган даргага кара-хөлчүлер өөрүп четтиргенин илередип турар.

Бистиң амыдыралывыста кол чүүлдерниң бирээзи садыг, хлеб айтырыы-ла болгай. Эң ылаңгыя экономиктиг бууралдын үезинде садыг амыдыралдың эң-не кол өзээ апарган. Ырак-узак, кадырберт черде чурттап турар улуска бараан сөөртүп алыры кончуг берге. Кажан Кара-Хөлге Тываның херегленкчилер ниитилелиниң баштаар черинин даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Монгуш Хонук-оол чоруп турар үеде бодувустуң бергелеп турар чүүлдеривисти чугаалап, болдунар дузаны чедирерин дилээн улус бис. Дарга бистиң берге байдалывысты сагыш човаашкын-биле хүлээп алгаш, чаа пекарняны дораан-на кылдырып берген болгаш бараан сөөртүр чаа машинаны чөпшээрэп берди. Ам чаа магазинниң тудуун бо чылын эгелээр, келир чылын доозар кылдыр көрдүнген. Бо дарганың ол хире биске дузалааанынга өөрүп четтирбестиң аргазы чок.

Шынап-ла, сан-хөө берге үеде объектилерни тудары кончуг берге, нарын болбас арга чок. Ынчалза-даа мындыг хөй түңнүг чарыгдал үнер тудугларны кылыр акша-көпеекти тып шыдап турар болганда, республиканың Чазаа шиитпирлиг болгаш билдилиг ажылдап турар-дыр деп үнелээр бис.

Бистиң амыдырал-чуртталгавыс дээш кызып ажылдап турар кижилерге, оларның харысалгалыг ажыл-херээнге бурунгаарлаашкынны чоннуң мурнундан күзээр-дир мен.

Севээн ИРГИТ.
Кара-Хөлде садыг-эштежилге даргазы.

ОНДАКТЫГ ХӨДЕЛИИШКИННЕРНИ ОЙТУР ШАВАР

Хамаатыларга, оларның аразында албан-дужаалдыг кижилерге, хөй-ниитиниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр ат салбаан кыжаныышкыннар, коргудуушкуннар кылыр хөделиишкиннер, кыйгырыглар — хоойлу ёзугаар кеземчениң харысалгазынга киирер ужурлуг ондактыг үүлгедиглер болуп турар. Ындыг хөделиишкиннер 1990 чылда Тываның чамдык девискээрлеринге элээн илереп турган. Ам байдал кандыг болуп турарын журналист Алексей ДУГЕРЖАА Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң харысалгалыг ажылдакчызы Маадыр-оол Тумен-оолович МОНГУШТАН сонуургап айтырган.

Айтырыг. Хамаатыларга, албан-дужаалдыг кижилерге, ылаңгыя депутаттарга ат салбайн кыжаныр, оларны коргудар дээн ондактыг хөделиишкиннерге удур демисел, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр ирги бе?

Харыы. Ийе, хамааржыр. Ат салбайн, ындыг кыйгырыглар азы кыжаныышкыннар кылыр хөделиишкиннер дараазында кезектерге хуваттынып турар:

— конституцияны тургузугну күш-биле дүжүреринче азы өскертиринче, азы чурттуң девискээриниң бүдүн чоруун күш-биле үрээринче кыйгырыглар;

— күрүне ажылдакчыларынга болгаш эрге-чагырганың төлээлекчилеринге хамаарыштыр өлүрүкчү характерлиг кыжаныышкыннар;

— айыыл чок чорук органнары истелгезин кылыр кылдыр хоойлужудулгада көрдүнген кылдыныг болгу дег азы болдунган кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында медээлер;

— организастаттынган кем-буруулуг хөделиишкиннер болгаш айыыл чок чоруктуң эрге-ажыынга шончактыг дерзии өске-даа акциялар;

— национал, сөөк-язы, шажын-чүдүлге талазы-биле өжээннежилгеже азы ылгай көрүүшкүнче болгаш национал, сөөк-язы айтырыгларын күш-биле шиитпирлээринче кыйгырыглар. Ниитилелге болгаш ооң түс-түс хамаатыларынга айыылдыг ол чижектиг хөделиишкиннерге, өлүрүкчү дерзии үүлгедиглерге удур демисел чорудар сорулгалыг кылдисти Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунда тургускан, ам ажылдап турар.

Айтырыг. Ниитилелге болгаш хамаатыларга ондактыг бо хөделиишкиннер, чижээ, ат салбайн чагаа бижээш, хуудустар, плакаттар нептередип, херимнерге, бажыңнар эжиктеринге, харын-даа чадаг улус кылаштаар черлерге безин бижимелдер кылып, кижилерниң амы-тынынга кыжаныр, хөй акша-хөреңги негээр үүлгедиглер, националдар аразынга ылгай көрүүшкүннүг, өжээннежилгени өөскүдеринче кыйгырыглар 1990 чылда бистиң республиканың девискээринге илереп турган болгай. Ам байдал кандыгыл, чугаалап көрүңерем, Маадыр-оол Тумен-оолович?

Харыы. Ындыг илерээшкиннер, биргээр чугаалаарга, хоойлуга удур ондактыг хөделиишкиннер Тываның девискээринге 1990 чылда 33 удаа, 1991 чылда —5, 1992 чылда 3 удаа болган. 1992 чылда Элегес суурга билдинмес бир кижи бүгү чурттакчыларны ажыл соксадыышкынын кылырынче, ажылче массалыы-биле үнмезинче кыйгырган хуудустарны нептереткен. Ажыл соксадырынга киришпээн болгаш ажылче үнген кижилерни өлүрер, оларның бажың-балгадын өрттедир мен деп, билдинмес ол кижи кыжанган болган.

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу ындыг хөделиишкинниң ондактыын барымдаалааш, хыналданы дораан эгелээн. Бачыттыг, дорту-биле чугаалаарга, хоойлуга удур үүлгедигни кылган кижини илереткен. Ындыг хуудустарны нептереткен кижи — Элегес суурнуң чурттакчызы А. Д. Очур. Бодунуң буруузун билингенин барымдаалааш, ол хамаатыны айыыл чок чорук органнары албан ёзузу-биле сагындырган.

Айтырыг. 1993 чылда бо талазы-биле байдал бистиң республикада кандыг болуп турарыл?

Харыы. Бо чылгы байдал дугайында чугаалаар мурнунда 1992 чылда ат салдынмаан өнчүк-чөңгээлиг чагаа дугайында демдеглээр бодай-дыр мен. «Деткимче» солуннуң редакциязынга билдинмес кижи Улуг-Хем районда 1992 чылдың март 25-те чагаа бижээш, «Найырал» ассоциацияның удуртукчуларынга аажок кыжанган болган. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу хыналданы дораан эгелээн болгаш ол чагааны бижээн кижини илереткен. Амгы үеде Шагаан-Арыг хоорайның Комсомольская кудумчузунуң № 6 бажыңының 2 квартиразында чурттап олурар болгаш «Алдын Шынаа» ассоциацияның директору Вячеслав Донгакович Метпигир деп кижиниң ат салбаан болгаш кыжаныышкынныг ол чагааны бижээнин экспертиза хыналдазы бадыткаан, ол хамааты буруузун билинген. Ынчангаш айыыл чок чорук органнары ынчаарда ооң-биле чугааны кылып, моон соңгаар ындыг ондактыг хөделиишкиннер кылбазын сагындырган.

Улуг-Хемниң арат (тараачын) ажыл-агыйлар ассоциациязының даргазы, районнуң улус депутады Борис Ондарович Бокаштай 1993 чылда ат салдынмаан кыжаныышкынныг мындыг чагааны алган: **«Вячеслав Донгакович база Борис Ондарович, силерде акша көвей болгай, араттар акшазы, ынчангаш Вячеслав 500.000 рубльди, Бокаштай 500.000 рубльди, шупту 1 миллион рубльди белеткеп алгаш туруңар. Кажан, каяа салып каарыңарны дыңнадыр бис. Бир эвес милицияже дыңнадыр болзуңарза, өг-бүлеңерни болгаш бодуңарны чок кылып каар бис. Чүгле үен чүве үндүрер деп бодаваңар».**

Ат салбаан чагаа бижээн ондактыг хөделиишкинниң айыылдыы: а) чагаада айыткан өлүрер бис дээн кыжаныышкын; б) бир миллион акша негээн коргудуушкун; в) районнуң улус депутадынга, арат ажыл-агыйларның ассоциация даргазынга кыжаныышкын. Ынчангаш Улуг-Хем район чагыргазының иштики херектер органнарының ажылдакчылары-биле демнежип алгаш, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң ажылдакчылары хыналданы дораан эгелээн.

Кыжаныышкынныг чагаа бижээн кижини азы кижилерни илередир, айыылдыг кем-херек үүлгедиишкинниң баш бурунгаар болдурбас сорулгалыг хыналда ажылы 1993 чылдың апрель 15-те колдуунда доозулган. Кыжаныышкынныг чагааны бо удаада бижээн кижи — 1992 чылда «Деткимче» солуннуң редакциязынга ат салбаан база-ла кыжаныышкынныг чагаа бижээн биеэги-ле Вячеслав Донгакович Метпигир. Бо удаада чагааны солагай холу-биле ийи хуу кылдыр бижээш, районнуң арат ажыл-агыйлар ассоциациязының даргазынче, бирээзин бодунче кажарлап чоруткан болган. Ооң солагайлап бижээнин экспертиза хыналдазы бүрүн бадыткаан болгаш хамааты В. Д. Метпигир ындыг ондактыг чагааны солагайлап бижээнин хүлээп көрген.

Бодунче база бижээн сорулгазы ийи — бирээде, билдиртпезин оралдашкан, ийиде, бодунуң удуртуп турар ассоциациязының 500.000 рублин, район ассоциациязының база 500.000 рублин — каттышкаш, бир миллион рубльди чажыт кыжаныкчыларга «дамчыдып бергеш», херек кырында боду шиңгээдир бодаан. Хоойлуга удур ийи удаа үүлгедиг кылган В. Д. Метпигир дээрзи 1954 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, СЭКП кежигүнү турган кижи-дир. Бодунуң буруузун билингенин барымдаалааш, бо удаада прокурорнуң санкциязын (чөпшээрелин) ёзугаар хамааты В. Д. Метпигирге шыңгыы сагындырыгны албан ёзузу-биле берген.

1990 чылдың мартта Улуг-Хем районнуң төвү Шагаан-Арыг хоорайның бир организация чериниң самбыразынга мындыг бижимел көстүп келген: «Бүгү орустар, моортан болгаш Тывадан доп-дораан үнүп чоруңар!» Ындыг өнчүк-чөңгээлиг болгаш ондактыг хөделиишкинни кылган кижи баштай билдинмейн турган. Ылаптыг хыналданың түңнелинде ол бижимелдиң автору — Шагаан-Арыг автобудуурулге чериниң чолаачызы, 1952 чылда төрүттүнген орус националдыг Владимир Моисеевич Григорьев деп кижи илереттинген. Ооң ондактыг хөделиишкинин коллективтиң хуралынга чугаалажып көрген болгаш орус, тыва хамаатылар ону шыңгыы буруу шапкан.

Айтырыг. Ындыг хөделиишкиннер Кызыл хоорайга болуп турган бе, Маадыр-оол Тумен-оолович?

Харыы. Турган ийин. Чижээ, 1992 чылдың май 15-те бир билдинмес кижи милицияже телефоннааш, мынча деп дыңнаткан: «Даарта, тодаргайлаарга, 1992 чылдың май 16-да Кызылдың аэропортун буза тепсири-биле белеткеп каан». Тыва Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар албан черлериниң бүгү ажылдакчылары ынчаарда бут кырынга турупкан. Медээ меге болган. Ону дыңнаткан кижи — 1972 чылда төрүттүнген орус националдыг, Кызыл хоорайның чурттакчызы, ажыл чок Сергей Качесов деп кижи болган. «Баштактанган мен» деп, ол өчээн.

Ондактыг хөделиишкиннер, тодаргайлаарга, айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннерин кылырын оралдажыр кижилерни илередир, бүрүн сойгалаар аргалар болгаш техниктиг херекселдер Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунда бар дээрзин онзалап демдеглээр бодаан мен.

АРАТТЫҢ ЫРЫ

Часкы дыштанылга эгелээри билек, Көк-Тей ортумак школазының 7-ги классчылары, алдан-маадырларның эрге-шөлээ дээш тура халышканындан бээр 110 чыл болур оюнга тураскаадып, турисчи аян-чорукту кылдывыс. Орук узун, эртер маршрудувус белен эвес болган. Кол сорулгавыс; ада-өгбелеривистиң чаалажып, тура халышкын кылып турган төөгүлүг черлери Оргу-Шөл, алды-чеди баштыг Кара-Дагларны барып көрүп аары турган.

Кызылдан үнген автобус орай кежээ Алдан-Маадыр суурга чедирип каан. Суурнуң чону бисти улуг сонуургал-биле уткуп алды. Эртенинде Оргу-Шөл, Кошкар-Баштыг арт кайы сен дээш, ааг рюкзактарывыс чүъктегилеп алгаш, базыптывыс.

Бо-ла болгай, Самбажыктың база бир турлаа! Мыя бо. Оргу-Шөл чанывыста көстүп чыдыр. Мырыңай арттың кырында, өг хевирлиг, ча согунуг тураскаалды демирден хайындырып кылып кааны чараш болгаш бедик утка-шынарлыг чорду. Бистер тыва улустуң эки чаңчылдарын сагып, оваа кырынга даштар немей салып, ап чораан чемивистиң үстүн чажып, чоннуң улуг артынга чалбарып, тейлеп турдувус.

Бо тураскаалдан ырак эвес, бичежек даг кырында Самбажыктың тураскаалын аъттыг халдып бар чыдар кылдыр кылганын өөреникчилер сонуургап көргеннер.

Оргу-Шөлдү таварып, Алды-Баштыг Кара-Дагже углай таваар базып ор бис. Көөрге мыя бо, база элээн херии чер болду. Бир баалыктан харай бээривиске, Кара-Дагның чиге баарында кыштаг көстү берди. Арай могап турупкан болгаш кыштаг көрүп кааш, хей-аъдывыс көдүрлүп, дүрген-дүрген базыптывыс. Кыштагның ээлери бистерни ээлдек-эвилең хүлээп ап, чаа эскен сүттүг шай биле быжырган далган салып хүндүлеп, дилер.

Боттары чугаа-соттуг, баштаксымаар чаңныг, эки улус болган. Даштың өдекте хөй ангор өшкү, хойларны көргеш, совхозтуң малчыны деп бодааным, ындыг эвес болган. 1991 чылдан эгелеп, арат ажыл-агыйже шилчээн Кылбак Ыймандаевич Монгуш ол болду. Эртенинде ол, туристерни боду баштап, эдертип алгаш, Алды-Баштыг Кара-Дагже үнүпкен. К. Ы. Монгуш орук ара бар чыда, алдан-маадырларның оңгуларын айтып берип, аъш-чем хайындырып ижип турган куйларынга элээн доктаап каап, бурун өгбелер дугайында сактыышкыннарны чугаалап берип чорду.

Билдинмес кокпа орук-биле Кара-Дагны өрү үнүп орарга, бедип-ле орар. Куду көөрге, кижи бажы дескине бээр, ынчангаш куду көрбезин кызыдып чордувус. Чамдык черлерге холдарывыстан, четтинчип, дөрт-даяктап, үнген-даа чордувус. Ынчап чорааш, Алды-Баштыг Кара-Дагның эң бедик сувуруунуң кырынга үнүп келдивис. Ында Самбажыктарның өөнүп оруу апай-ла будуп чыдар чорду. Бо дээрге ажык дээр адаанда музей-дир. Бо бедиктен Ак-Довурак, Чадаана, Шеми, Шекпээр, Ак-Хемниң көвүрүү адыш оюунда дег көстүп турар. Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көрүп алырга, чедер дээни ышкаш, алдан-маадырларның турлаанга туруп алгаш, хөйнү бодап, Тываның эрес-маадырлыг оолдарының бодап чораан күзели бүде бергенинге, сагыш-сеткиливистен өөрүп турдувус. Тыва улустуң чаңчылын ёзугаар, ап чораан чемивистиң үстүн Кара-Дагның кырынга салып, аштанып-чемненип орда, С. А. Сарыг-оолдуң «Алдан-Маадыр» дугайында чогаалдарын сактып, алдан-маадыр адаларның аккан ханы халас барбаанынга өөрүп, чоргаарланып чугаалажып ордувус. Бо төөгүнү утпайн, салгалдан салгалче дамчыдары бистиң кол сорулгавыс болур ужурлуг. Кара-Дагның кырынга бижиивисти лааза иштинге суккаш, одаавысче далажып бадыптывыс. Салдынган сорулга күүсеттинген. Кежээки одаг долгандыр олуруп алгаш, гитара-биле янзы-бүрү ырлар ырлап, хөктүг, каттырынчыг, солун чугаалар чугаалажып, орайга дээр олуруп-даа турдувус. Эртенинде арат ажыл-агыйлыг малчын К. Ы. Монгуштан интервью ап чугаалажыр аргалыг болдум. Ол ам 68 харлыг. «Алдан-Маадыр» совхозка 38 чыл иштинде ажылдап, эки малчын диртип келген. Москваже чежеде катап чораан. Ам адазының кыштаан ээлеп, арат ажылынче киргени бо.

Черле солун кижи болду. Солунче материалдар база бижиир, шүлүк база чогаадыр. Чурттап орары бай-шыырак, кыштаанда хой, өшкү, хаваннар, инектерни хөйнү көрдүм, шыгжагда ак-тараазы хөй, соктап чип орар, хлеб чок-даа болза ажырбас. Совхозтан тараа тарыыр черин алган. Артыкшылдыг дүк-таагызын, эъдин совхозка дужаап турар. «Мен бодаарымга, бо берге үеде мынчаар чурттавас болза хоржок» деп чугаалап орар кижи чорду. Мен база аңаа каттыжар кижи чордум. Ынчангаш арат ажыл-агыйжы К. Ы. Монгуш Кара-Дагга мал малдап, кадарып чорааш, ырлап чоруур кожамыктарын меңээ бижип берген. Силерге ону бараалгадыйн.

МАЛЧЫННЫҢ ЫРЫ

Алды-Баштыг Кара-Даамдан
Бараан харап оруксаам кээр.
Алды чүзүн малымайны
Кадарыксап чоруксаам кээр.
Чеди-Баштыг Кара-Даамдан
Бараан харап оруксаам кээр.
Чеди чүзүн малымайны
Кадарыксап чоруксаам кээр.
Эргип баткан Кара-Даамның
Ээзи кужу мен не боор мен.
Эрээн шокар хойларымның
Эрес ээзи ашак боор мен.

* * *

Чырзалыг-Ой, Көшпезимде
Чылгы эмер кулун-на мен.
Чындыр-кара кулугурнуң
Шынзылгалыг эжи-ле мен.
Манчүрээмниң баткан суунга
Балык оглу байлаң-на мен.
Баштак-кара сарыымайның
Бадылгалыг эжи-ле мен.
Соруг хемни көрген сен бе?
Соок суглуг чайлаам чүве.
Хөөкүй мени көрген сен бе?
Хөлчок эрес ашак боор мен.

Александр ООРЖАК.
Көк-Тей школазының башкызы.

БАШТАЙГЫ ЧОЛААЧЫЛАРЫВЫС

Тес-Хем районнуң төвү Самагалдай суур тургустунганындан бээр 220 чыл оюн демдеглеп эрттирерinge белеткенип турар. Ынчангаш бистиң Ак-Эрик суурга тургустунган колхозтуң баштайгы чолаачылары кымнар турганы солуннуң номчукчуларынга солун боор чадавас деп бодааш, бо каш одуругларны бижип орарым ол.

Сталин аттыг колхоз тургустунган соонда элээн үе эрте бергенде «ГАЗ-51» деп машинаны колхоз кежигүннери алган чүве. Ооң баштайгы чолаачызы орус оглу Карасёв турду.

Чоорту колхозувустуң машина-техниказының саны өзүп, чолаачыларывыс база немешкен. Агапов дээр чолаачы база ажылдап келди. Ак-Эриктиң бирги тыва чолаачызы Доптан Соян болду. Оон на Менди Соян, Джитмаа Дадар-оол, Чыпсынак Чырандай чолаачылап эгелээн. Колхозтуң машина паркы өзүп, машина-техника саны 12 чеде берген. Ол үеде техника талазы-биле кол инженерлеривиске Илья Иванченко, Таяй Чамзы суглар ажылдап турган. Баштайгы херээжен чолаачывыс база турган. Ону Анна Макаровна Ооржак (амгы фамилиязы Дандаа) дээр. Ол ам Кызыл-Чыраа ортумак школазында ажылдап тур.

Танов ДАШ-ООЛ.

БҮГҮ-ЛЕ САГЫШ-СЕТКИЛИМДЕН

Черге хуу өнчү болдурар азы болдурбас талазы-биле референдум бетинде бодумнуң бодалдарым илередип көрейн.

Мээң ада-ием бо вектиң эгезинде-ле Хакасиядан Тываже көжүп келген болгаш, маңаа ажылдап, чурттап, ажы-төлүн өстүрүп каан.

Ачам алдын тывыжынга ажылдап турган. Ол дугайында бистиң өг-бүлевисте моол азы кыдат иероглифтер-биле бижээн чөпшээрел шынзылгазын кадагалап чоруур бис. Авамның чугаалап турганы Черневич деп бай дугайында сактып чоруур мен. Ол даады «Бо мээң дагларым, аргаларым, шөлдерим» деп хөөрээр чораан дээр.

Амгы үеде мен бодум хуумда мээң өскен төрээн Тывамның черин хуу кылыптарын дендии-ле күзевес мен. Бир эвес черге хуу өнчү туруптар болза, Черневич ышкаш байлар өскээртен келгеш садып аппаарлар, а бөдүүн кижилер оларга кулдар болу бээр. Үстүнде чугаалаанымчижекте ышкаш, бистерге даштыкылар болувус черивиске алдын казар азы өске-даа ажыл кылыр чөпшээрел-шынзылга тыпсып турар апаар. Ынчангаш бодум хуумда Тываның черинге хуу өнчү тургузарынга бүгү-ле сагыш-сеткилимден удурланып олур мен.

Мария БАИР.
Пенсионер.

Эки кижилер дугайында

ХӨЙ ЧОННУҢ АРАЗЫНДАН…

Үе-шаг бергедээн тудум кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазы өскерлип, чүгле боду-ла эки болза, артканнары та канчап чорзун дээн чугаа, хөөннерин кижи бо-ла дыңнаар апарган.

Ийе, ол-ла бүгү шын-даа ыйнаан харын. Ынчалза-даа бистиң амгы бо чурттап эртип турар дүвүрээзиниң, берге үевисте кижилерниң хөй кезии шупту-ла багай эвес, а эки кижилер барын биживес аргам чок.

Кижи даштыкы овур-хевири-биле ылгалып чоруурундан аңгыда, иштики сагыш-сеткили база байлак, чараш болур ужурлуг. Ындыг кижилер-биле кижи чаңгыс ужуражып чугаалашкаш-ла, ол кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң кайы хире бедик байлаан, улус-биле чугаалажып билирин дораан эскерип каар. Чогум-на ындыг кижилерниң бирээзинге Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур, № 2 поликлиникада лор (кулак, думчук, боостаа) эмчи Людмила Кыргысовна Куңгаалайны хамаарыштырып, ооң дугайында бижикседим.

Даштындан көөрге томаанныг, биче сеткилдиг болгаш бөдүүнү-биле ылгалып чоруур бо эмчиниң дугайын, аңаа келген аарыг улус улуг хүндүткел-биле мактап чугаалап турарын, база бодум маңаа ажылдап келгеш Людмила Кыргысовнаның келген аарыг улуска эптиг-ээлдээн, ажылынга кызымаан, ынаан эскердим. Шынап-ла, ол бодунуң эртемииnge ынак болгаш шыырак специалист. Ол дугайын ооң эмнеп турар кижилери болгаш сестразы Клара Халар-ооловна Сонам мынчаар чугаалаар: «Бис Людмила Кыргысовна-биле дыка үр үениң иштинде кады ажылдап келдивис. Келген аарыг улусту шак төңгендир, азы ынчан-мынчан кел дивес, ол-ла дораан хүлээп алыр, кончуг эптиг-эвилең эмчи-ле болгай, а ажылынга кызымаан бо кады ажылдап келген үелеримде көрүп чор мен». «Людмила Кыргысовнага канчаар-даа аажок өөрүп четтиргенимни черле солун дамчыштыр илередир бодап чоруур кижи мен, кончуг-ла буянныг эмчи чүве» — деп башкы Кара-кыс Иргитовна Шугуур уламшты, ол база ында эмнедип кээп турар болду.

Ийе, шак бо берге үеде аарыг кижилерге дузалап, оларга кан кадык болурунга идегелди берип чоруур дег аас-кежик кайда боор. Людмила Кыргысовна 1972 чылда Иркутскиниң эмчи институдун доосказ, Кызылга ажылдап эгелээн. Чурттуң улуг хоорайларынга билиг-мергежилин улам бедидип, ниити специализацияларны эрткен.

Ажылдап чоруур ажылындан аңгыда, ол аас-кежиктиг ие дээрзин оон өөрүшкүлүг, чоргаарал долган арын-шырайындан, хүлүмзүрүүнден билип кагдым. Оглу Владик чаа 20 харлаан. Кызылдың башкы институдунуң физика факультединиң 3-кү курузунда өөренип турар. Ынчангаш үе чежемейниң-даа нарын, берге болза, чон аразында эки кижилерни чок деп болбас деп чүвени бодап кээрге, кижиге өөрүнчүг-даа, чоргааранчыг-даа-дыр.

Мария ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИМ

Мен, Кочаа Сарыг-оолович Хомушку, кадыкшылым баксырай бээри билек, дораан эмнедири-биле Кызыл хоорайга чедип келдим. Бодум 1993 чылдың январь, февраль айларында чүрек-дамыр, хан базышкыны улгадырының, холбуттуң, өт-баарның хоочураан аарыгларындан үр үеде аарааш, пат-ла турганым ол чүве. Кызыл хоорайда малчыннар эмнелгезинге чеде бээримге, мени эвилең-ээлдээ-биле эки хүлээп алгаш, диагноз ёзугаар шын эмнээшкинни эмчи бүрүзү чоруда бээрге, мээн кадыкшылым чоорту экижип орарын эскерип, өөрээним аажок. Шоолуг-ла үр болбайн сегий бергеш, катап-ла малчыннай бердим. Өөренген ажылымга катап ажылдай бергеш, дыка-ла өөрээн ийик мен.

Хүндүлүг эмчилерим, сестраларым: Алевтина Николаевна, Наталья Николаевна, Варвара Ооржак, Любовь Коментанова, Галина Занзу, Валентина Смелякова, силерге чүлдү-чүрээмниң ханызындан өөрүп четтиргенимни бүгүдэлерге илеретпишаан, ажыл-агыйыңарга улуг-улуг чедиишкиннерни күзээр кижи-дир мен.

Кочаа ХОМУШКУ.
Бай-Тайга район.

Бажың-балгат рыногу

ӨӨҢНҮ ЧАЖЫҢДАН БЕЛЕТКЕ

Күрүне деп кончуг улуг ээлбес-дүүлбес аар күчүтен мооң мурнунда бүгү-ле чүвени бодунуң холунга тудуп алгаш, кижилерни ала-чайгаар азырадыкчы хөөнче боду-ла чыгап турган. Ам «күрүнеден аңгылаашкын» деп билиишкин-даа тыптып келди. Өскээр чугаалаарга, өнчү-хөреңгини күрүнеден аңгылааш, ажыл-ишчи кижилерниң, коллективтерниң холунче кирип, хуужудуп эгелээни ол. Амгы рынок экономиказының бир кол угланыышкыны — хуужудулга болгай. Бо чүүлге чүгле чурттаар оран-сава хуужудулгазынга доктаар бодайдыр мен.

Бажың-балгат рыногунуң дугайында чугаалар 2-3 чыл бурунгаар диңмирeп үнген. Ниити хуужудулга кижилерниң чурттап олурар оран-савазындан эгелээни ол. Ындыг чүве көрүп, билип чораан эвес бис, баштайгы үеде хөй нуруузунда бажың-балгат рыногунуң дугайында чугааларны херекке-даа албаан бис. Ам келгеш харын чогум чүл ол дээрзин элээн билип бар чор бис. Солун, сеткүүлде, радио, телевизорда, даштың кудумчуда, херим-кажаада бажың-балгат садарының, орнаарының, хөлезилээриниң дугайында чарлалдар чер санай дыргын. А кол чүве — өртээ болгай, моозу улустуң хереглели кайы хире болуп турарындан хамааржыр. Бир эвес бажыңнарны миллион-миллион түңнүг акшалар-биле садып ап турар болза, хереглел улуг болганы ол-дур. Хереглел хөй-ле болза, өртектер өзүп-ле турар. Рыноктуң бир кол дүрүмү ол ышкажыл — хереглел бар болза-ла, өртээн саналдакчы бодунуң туразы-биле адаар. «Ээзиниң эргези, Европаның культуразы» деп чүвеңер бо ыйнаан.

Кызылдың бажың-балгат рыногунда бо үеде кандыг өртектер ортумаа-биле колдап турарыл? Ол дугайында Кызыл хоорайның муниципалитет өнчүзү эргелеп-башкарар комитединиң чанында чурттаалга шөлү хуужударының талазы-биле агентствонуң директору Т. Ч. Чамзындан сонуургаан мен. Бөгүнде бир өрээл квартираның өртээ 1,5 млн., рубль, 2 өрээлдиң — 3,5 млн., 3 өрээлдиг квартираның — 4,5 млн. рубль болуп турар. Кежээ-ле аа? Бо дээрге бистиң боттарывыстың тургузуп алган өртектеривис ышкажыл. Бир эвес эгезинден тура-ла улуг өртектиг квартираларны садып алыры оожум турган болза, өртектер ынчаар өрү шуравас турган ийик.

Бир талазында, хоранныг-даа — күрүне бажыңнарын халас хуужудуп алгаш, ону кижи бажынга сыңмас өртектер-биле садары чөптүг эвес-даа ышкаш. Ам канчаарыл ынчаш, хоойлу-дүрүмнү ынчаар үндүрүп алган-дыр бис, ол ёзугаар кижилер бажың-балгадын хуужудуп алырга, оозун чиикке садыңар деп негелде кылыр эвес. Хуу эдин ол кижи боду билир апаар. Бир эвес ол бүгүнү чөптүг эвес деп көөр болза, бистиң республиканың онзагай байдалын барымдаалап тургаш, хоойлуну таарыштыр хүлээп алыр турган. Ол талазы-биле өске регионнарда канчап чаа эгелээшкиннер бар-дыр, чижээ, Якутия, Алтай дижик. Оларда ук черлерге доктаамал 10-15 (тода билбес мен) чыл чурттаан кижилер бажыңнарын хуужудар эргелиг. Ол ышкаш артык чурттаалга шөлү эжелеп олурар кижи оозун дужаагаш, чүгле ынчан бодунуң нормазын хуужудуп ап болур дээн ышкаш. Мындыг хевирлиг чүүлдерни Тыва Республиканың чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында Хоойлузунга таарыштыр киирип ап болур арга турган. Ол хоойлуну эрткен чылын далаш хүлээп албайн, элээн өөренип көрүп, байдалды ханы анализтеп алыр турган.

Бо кыжын «Чурттаар оран-сава хуужудулгазының дугайында» Россия Хоойлузунга бажың-балгатты халас хуужудар деп өскерилге киирген. Оон соонда бистиң Дээди Совет бодунуң Хоойлузунга үстүнде өскерилге ёзугаар дүүштүрүлге кылып, бажың-балгатты Тывага база халас хуужудар дээн. Ынчангаш бо чылдың февральдан эгелеп олурар оран-сававысты халас хуужудуп ап болур эргени алганывыс ол-дур. Ынчан сессияга бо талазы-биле санал-онал солчулгазы болбаанын ам сактып олур мен. Дээди Советтиң чамдыкта кончуг нарын айтырыгларны шоолуг чугаалашпайн эрттириптери кайгамчык. Та 2-3 хүн улаштыр ажылдапкаш, баш-мээзи шылап туруптары ол ийикпе, азы Россия канчап алган болдур, ынчаар кылып алырга ажырбас деп бодаары ол ийикпе. Ынчан ук айтырыг талазы-биле анализ кылырын кайы-бир комитетке чүге даандырбааныл, депутаттар чер-черлерде байдалды чүге хандыр билип албааннарыл?

Ам дедир тевер арга чок, орайтаан. Кызылда, Ак-Довуракта, районнар төптеринде, суурларда бажың-балгаттың халас хуужудулгазы кидин түлүк апар чыдар. Чоокта чаа Эрзин, Тес талазы-биле ажылдаар бистиң корреспондентивиске бажың дилээрге, ол ынаар бажың тывылбас, улус шупту бажыңнарын хуужудар бис дээш дүй шапкылап алгылааның бистиң ажылдакчылар дыңнадып келген чүве. А чамдык черлерде, чижээ, Бии-Хемде, Таңдыда хуужудуп бербес хөөннүг турарын чурттакчылар хомудап, кандыг чүвел деп Тамара Чүлдүмовнадан айтырып кээп турар. Ынчаарга ол черлерниң депутаттары маңаа сессияга хоойлуну чүге ыт чокка хүлээп ап олурганнарыл? Хүлээп алган соонда күүседир апаар, өске чугаа турбас, ол-ла-дыр.

Республиканың барык 3/1 кезии Кызылда чурттап турар болгаш, маңаа айтырыглар хөй талалыг кылдыр көстүп кээри билдингир. Ынчангаш чурттаалга бажыңнарын хуужудар агентствонуң директору Т. Ч. Чамзын-биле чугаалажып турганымның ужуру ында. Хуужудулга болгаш бажың-балгат садыг-саарлылгазының үезинде улустуң таваржы бээр бергелерин база билдинмейн баар чүүлдерни чугаалап бээрин Тамара Чүлдүмовнадан дилээн мен. Допчулап чугаалаарга мындыг: 18 хардан өрү назылыг кижи бүрүзү хуужудулгага киржип болур. Улустуң бергедеп турар чүвези — чамдык квартираларның ордери чок болуп турарында. Каът бажыңнар чурттакчыларынга ордер тудуспайн, ооң-биле та чүнү «таарыштырып» турганын азазы билир ыйнаан, бурган өршээ. Ол читкен ордерлер ужун саадалга болуп турар, ону ак-мак чедирбейн, доп-дораан кылып бээр деп сагыш кымда турар боор.

Бистиң чамдыктарывыстың аамайы-биле хуужуткан бажыңнарны садып алырда, акшазын анаа-ла холунга берип каар чоруктар бар, ону судталып шот болуп тургулаан болдур ийин. Ынчангаш бажың садып ап турар кижилерге Тамара Чүлдүмовнаның чагыы — чүнү-даа мурнай бажыңны хуужуткан дугайында керээни бузуреп көөр, оон бажың хуужудулгазының агентствозунга кээп бүрүткедир. Аразында боттары дугурушкаш, чоруткан садыглаашкын бүрүткел чокта күш чок болур. Бүгү дугуржулганы документ ёзугаар ыяк кылып албас болза, оон чүде-чүде-даа чок каап болур. Бир эвес бажың хуужудулгазының дугайында эки билип алыр дээр болза, агентствога кээп болур, олар консультация бергени дээш 30 рубль алыр. Ам халас чүве кайда боор, бо агентство артында-ла бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар болгай.

Ынчаарга хуужудулга кылганы дээш 1660 рубль алыр. Бир эвес далаш хуужудуп алыксаар улус болза, немей төлээр. 1-3 хонук иштинде хуужутканы, бажыңынга чалап алгаш хуужуттурары дээш 2400-3600 хире рубльди уштуп салыр апаар (5 муң хире рубльден белеткеп алза ажырбас).

Оран-савазын хуужудар деп барган улус аразында сүмелешкеш, эң таарымчалыг вариантызын тывары чугула. Ада-иезиниң кайы-бирээзинге, азы 18 хар четкен оглунга хуужутканы дээре бе деп чүвени боттары дугуржуп, шиитпирлээр. Бажың алыр оочуру чоокшулап олурар өг-бүле кайы-бир чаңгыс кежигүнүнге (бир эвес чурттап олурар бажыңы тар болза) хуужудуп каза, артканнары хуужудулгадан ойталап болур. Өг-бүле бүрүзүнүң байдалы аңгы-аңгы болганда, маңаа вариант бүрүзүн чижекке ап болбас.

Чугаавыстың төнчүзүнде Тамара Чүлдүмовна шагда бир Ортаакы Азия чорааш, көрген чүүлүн сактып келди. Ында суурларда бажың бүрүзүнүң чанында кончуг деӊ ыяштарны долгандыр олуртуп каан турарга, бистиң улус чүге ындыызының ужурун тыппайн турганнар. Сөөлүнде билдингени чүл дээрге, ол улус төл төрүттүнерге-ле бажың тудар ыяштарын олуртуп алыр болган. Оглу өскеш, өгленир деп баарга, ол ыяштарын кезкеш, бажың тудуп бээр. 32 ыяшты кезерге, бир ортумак бажың ханазы үнүп кээр чүве боор-тур.

А бистиң шаандагы чанчылывыста ындыг чүүлдер база бар. Чижээ, оолдуң өөн чазадып бээр, а уругнуң өөнүң иштин бүрүп дерип бээр дээн ышкаш. Уруг чашта доюнга болгаш үш харлыында чашчыгажын шескенде, дөргүл-төрели чыглып келгеш, оон-моон мал-маганын айтып бээр. Ол мал уруг-биле деңге өзүп көвүдеп чоруур. Бо-дур бо. Ынчан өг-бүлени күрүне хандырар деп чүве турган эвес, улус боттары-ла ынчаар аргаланып чораан. Ам база чоорту ындыг байдалче эглип кел чыдарывыс ол хире. Чүгле күрүне аныяктарга бажың-балгат тудуп-тургузуп алырынга акша-чээлини таарыштыр берип, тудуг материалдары-биле хандырылганы боду организастап кылыр ужурлуг.

Күрүнениң хереэ ол — хамаатыларының боттарының амыдыралын бот-хуузунда аайлап-башкарарынга үндезинниг байдалды тургузуп бээр аан. Кижилер бажың-балгадын боттары тудуп ап, ажы-төлүн эки өстүрүп, ажылгыр-тудунгур амыдырап-чурттаарынга дугжуп турар таарымчалыг хоойлу-дүрүмнерден хүлээп алыр. Бажың-балгат тудуп ап шыдавас хамаатыларынга кооператив аргазы-биле туттуруп бээр, аныяк специалистерге албан бажыңнарын тудуп бээр дээш, черле ынчаш кижилерниң чурттаар оран-савага эргелерин магадылап бээр ужурлуг. Оран-сава айтырыын чидиглендирбези-биле бүгү-ле аргаларны ажыглап, таарымчалыг байдалдарны организастап тургузары.— күрүнениң хереэ. Оон аңгыда негеп каап, манап олурар кылдыр кижилерни чанчыктырып каапкан болганда, ам оларның азырадыкчы психологиязын база күрүне боду эде хевирлезин. Ынчан хоорай шөлүнге майгыннар тигер азы ээн бажыңнарже чаза базып кирер чоруктар соксаар.

Аныяктар боттары бажың-балгат тудуп алзын дээш кылдынып турар чүүлдер, хараалаан, кончуг эвээш-тир ийин. Ынчангаш тапталып калган-даа болза, ам канчаар, бажың-балгат айтырыының талазы-биле бистиң мурнувуста кылыр ажылдар кара имилеме деп сөстер-биле бо чүүлдү төндүрүп каар-дыр мен ийин.

Надежда ЭРГЕП.

Бойдус болгаш кижи

ӨСТҮРҮП ШЫДАВАЗЫВЫС ОЛ БЕ?

Ондатра—хээкчилер отрядынга хамааржыр аңчыгаш. Оон алыс чурту Соңгу Америка болур. Амгы үеде делегейниң колдуу-ла бүгү чурттарының үштүң ийи кезиинде бар болуп турар. Бистиң республикага үжен чылдар бурунгаар өскээртен эккеп өстүрген. Ол өске хээкчилерден база бир онзагай амытан. Кундус ышкаш сугга амыдыраар, кургаг черге база чоруп болур. Боду суг чурттуг-даа болза, ооң кежиниң дүгү кургаг чоруур, сарыг, хүрең, кара-хүрең өңнерлиг аңчыгаш. Ынчангаш ооң кежи үнелиг кештерге хамааржыр.

Бистиң Тес-Хем районнуң девискээринге, ылангыя О. Шынааның хеминге он беш чыл бурунгаар өстүрери-биле салган чүве. Өзүүчел аңчыгаш хемниң суунга, агаарынга таарыжып, кончуг дүрген өзүп эгелээн.

Ондатраның ортумак деңзизи 1 кг., узуну 38 см., он алды хире кончуг чидиг диштерлиг. Ол ондатраның боду камгалаар чепсээ-дир. Ызырган чүвезин белен черле салбас. Кудуруу чылан ышкаш узун, ооң дузазы-биле сугга кончуг дүрген шимчээр. Кудуруу шимээн-дааш дыңнаар сигнализация хевириниң ажылын база күүседип турар.

Бистиң Тес унунга салган ондатралар баштайгы беш чылында аажок өзүп көвүдээн. Ону мындыг чурагайлар-биле бадыткап болур: Тес унунун Сарыг-Талдан Чеди-Карага, а Сарыг-Булундан Кежиг-Аксынга чедир (амгы «О. Шынаа» совхозтуң турар черин Кежиг-Аксы дээр) 500 хирени, а үстүү Донмас-Кара-Суг бажынга 200-тү салган. Мен анаа бодум киржип турган болгаш, эки билирим ол.

Үш чыл эрткенде чижек санаашкын-биле алырывыска, оларның саны 12 муң ажа берген болду. Ынчанмайн канчаар, ондатра өзүүчел деп үстүнде бижээн болгай мен. Ол үеде төтчеглекчилер чок, аңчыгашты эки билбес турган. Агаар-бойдус таарымчалыг болуп, суг үери база болбаан.

Баштайгы үш чыл эрткен соонда үнелиг аңчыгаштың салым-чолу өскерилген, оларның кырынга «кара булут» диргелип келген. Ондатраны өлүрүп, кежин күрүнеге дужаар ажылдың сандаргай чоруп турганындан дыка хөй үнелиг кеш «өскээр» чоруй барган. Төтчеглекчилер ооң үнезин биле бергеннер.

Бо кээргенчиг аңчыгаштарның хөйү-биле өзүп турар чери О. Шынаа девискээринге республиканың 40 ажыг совхозтары сөөлгү чылдарда доктаамал кулузун кезип, белеткеп ажылдап келди. Каш чыл улаштыр кулузуннуг черни ховуу ышкаш тазарты кезип кааптарга, дыка хөй ондатралар өлген, кырылган. Оон-биле кады браконьерлер көвүдээн. Чүгле кижилер эвес, ондатраның дайзыннары-ла хөй: дилгилер, каарганнар, күзеннер...

Чамдык улуг даргалар эртем ажылы кылып тур бис дээш, тускай бижиктиг келгеш, ондатраларны хайыра чогу-биле төтчеглеп турдулар. Ол үеде «Тувинская правда» солунга ажылдап турган О. Гаврилов дээрзинин ийи чыл улаштыр «эртем ажылы» бижип тур мен дээш, хөй ондатраларны кайы хамаанчок өлүрүп турганы сөөлүнде илерээн болгай.

Ам ол ондатраларның биске шуут ажыы чок болуп, чер санай тояап, тарап чоруп берген. Хараалаан, черле тоянчы амытан. Эң ылангыя часкы сүргүн үезинде «аалындан» үнгеш, ол хевээр ээп келбейн баар. Оон ужурундан олар Убса-Нурга база чедип каапканнар. Хөй кезии ынчалдыр моол чуртунче дезе бергенин эки билир мен. Амгы үеде Моолда ондатраларның саны көвүдээн. Хайыраан аңчыгаштарывыс ында мандып-өзүп турарынга бир-бирде хомудаар мен, херек кырында оларны маңаа, Тыва черге, эккеп салган болгай.

Бо хүннерде Тес унунда ондатра шуут чок, төнген деп болбас. Эвээш санныг-даа болза, элээн бар. Ол ондатралар үр үениң эрткени-биле төрел бөлүк апаргылаан. Өске бөлүктүң ондатраларын эккеп хайнакташтырар, уксаажыдар болза эки. Ол бирги чергениң айтырыы-дыр. Оон ынай бо аңчыгаштарның мөөңү-биле чурттап турар черлерин тыпкаш, оон кулузун кезерин шуут хоруза чогуур.

Чамдыкта бо амытаннарны азырап өстүрер, оон кежин күрүнеге дужаар биче бүдүрүлгеден тургусса деп бодал башка кирер. Мен бодаарымга ында багай чүве чок, харын даа кедилиг ажыл-дыр.

Мээн ондатрага хамаарыштыр бодалдарымны, санал-оналымны өске номчукчулар чүү деп бодап турар ирги?

Сандан ТАНОВ.
Самагалдай суур.

АЛДЫН ХЕРЕК, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Мен, өске-даа улус-биле бир дөмей, Тываның келир үези дээш сагыш човап чоруур мен. Ылангыя бойдус, оон камгалалының айтырыы. Шынап-ла, боттарывыстың өзүп олурар уругларывыска, оларның ажы-төлүнге чүнү арттырар бис?

Мээң бо чүүлүм Тожу районнуң дугайында болур. Ооң хөй янзы байлактарын, каас-чараш бойдузун катап бижип канчаар мен, шупту улус эки билир. Маңаа районда алдын тывыжының дугайында каксы бижикседим.

Эрткен чылын Тожунуң үш хеми: Ойнаага, Алгыякка, Хараалга алдын казып тывар артельдер ажылдап турган. Бо адааныывыс - хемнер шупту Бии-Хемче, алызында Улуг-Хемче агып кирип чыдар. Түңнелинде таптыг эскерип турар болзуңарза, Улуг-Хемниң суу дыка хиригип турар апарган. Мен бодум ооң суунуң эрткен чылын арыг бадып чытканын көрбедим. Бир эвес шак мынчаар төтчеглекчи ёзу-биле долгандыр турар бойдус хүрээлениң кээргевес, камнавас болзувусса, балык-байлан ховартаар, каас-чараш тайга бүргээн хемнеривис соглур.

Долгандыр топтап көрүп көрүнер даан. Бистиң төрээн черивистиң чаражын! Ам-даа бодунуң хевирин ынча дыка чидирбээн. Ооң өртээ, үнези, деңзизи алдын өртээнден оранчок ажыг деп билиңер! Кижиниң көдүрүп алгаш чоруй баары хөй эвес алдын дээш, чеже-чеже ыяш-даш, арга-арыг кезип турар бис? Ооң тывыжы көвүдээн тудум, бойдуска чедирип турар хоравыс улгадып турар.

Бир эвес аргаларывыска аң-мең маннажып, эм оъттары үнүп турар болза, тыва кижи кажан-даа аштавас, суксавас ядаравас. Ону Тожунуң аңчылары шаандан бээр бадыткап келген.

Алдын казып турар черлерге бо-ла чеде бээр мен. Ында аң-меңнерниң, балык-байланның каракка көзүлдүр-ле эвээжеп калганын кижи эскерип каар. А анаа кым буруулугул деп айтырыг чоорту тургустунуп келир. Харыы дилеп ыраан ажыы чок: ол кезек девискээрлерде ажылдап турар улус буруулуг.

Бо айтырыгны шыңгыы өөренип көөр үе келген. Бир болза шак мынчаар төтчеглекчи, бойдуска кам чок чоруувусту уламчылап, алдынны казаал, бир болза ону соксадыыл. Ынчан оода хемнеривис долу суглуг, арга-арыывыс ыяш-даштыг, аң-меңниг турар ыйнаан.

Владимир КОЛ.
«Азас» заповедниинниң директору.

ИВИЖИ АҢЧЫЛАРНЫҢ ЧУГААЗЫ

Мен бо кыска чүүлүмге Тожунуң ивижи аңчыларының солун чугаазы-биле номчукчуларны таныштырар бодадым. Ол чамдык улуска өөредиглиг болуру чадавас. Ынчангаш дораан-на чижектерже кириптейн.

Ивижи аңчы, чижээлээрге, 9-10 шак үезин «эртенги шалың кургаар үе» деп чугаалаар. Бир ивижи силерге ынча деп чугаалаза, эртенгиниң 9-10 шак үези-дир деп билип алыр силер. А «кежээки шалың дүжерге» дээр болза, 17-18 шак-тыр.

Тожунуң аңчызы «ырак чордум» дээр болза, 60-70 хире километр черге чорааны ол болур. Бир эвес черниң ыраан «ойак» деп сөс ажыглап хемчээп чугаалаза, 30 километр хире дугайында чугаа чоруп турар деп билип алыр. «Мойак» дээрге оон-даа чоок, 15 км черни ынча дээр. «Хонук хире черге чордум» деп чугаалаар болза, 40 хире километр черге чораан-дыр деп билип алза шын болур. «Дүъштем хире» дээр болза, 20 км чер дээни ол.

Ындыг кончуг ырак эвес, чооксумаар черни боттарының кол кылып чоруур ажылы аңнаашкын-биле холбап чугаалаары солун. Чижээлээрге, 1 км 500 метр хире черни «карабин адымы» деп хемчээрлер. 3 км черни ийи катап көвүделип чугаалаар, азы «карабинниң ийи адымы» дээр. А 4 км 500 метрни «карабинниң үш адымы» хире чер деп чугаалажырлар.

Үениң болгаш уг-шигиниң частырыг чок хемчээлин, демдектерин хүннүң үнер, бадар талалары-биле айтып, хемчээп турар. Маңаа чижек кылдыр мындыг домакты киирип көрейн: «Арын хемче кирген чиңге кара сынның төнген ужунда хүн бадар чүкте кижилер чугаазы дыңналыр-дыңналбас хире ыргак хадың дөзүнде үнүп чыдар кара суг бар, оон чанында кезек шивиде одаг бар, анаа мени манаар силер. Кежээки одар эртип чорда, чеде бээр мен». Ол дээрге күзүн кежээкиниң 7-8 шак үези-дир.

База бир чижек. «Бо бар чоруур оруувус ууңда узун сарыг сынның үзүк-баалык болу берген черинде улуг, ак хорумнуң хүн үнер чүгүнде, карабинниң ийи адымы черде кезек пөштерниң хемче кирген ууңда ийи кургаг дыттың будуунда элик эъди азып кагдым. Ону коштап келиңер, оолдар!».

Тайга-биле таныш эвес. Тожу аңчыларының чугаазын эки билбес кижиге бо чугааларда черлерни тып чеде бээри берге. Ынчалза-даа чогум боттары өске кижиге билдинмес тывызык дег бо черлерни кандыг-даа частырыг чок дүрген тып чеде бээрлер.

Алдын-оол МААДЫ.
Каа-Хем район.
Дерзиг-Аксы суур.

ЧАҢГЫС-ШИВИ

Мээң төрээн черим Эйлиг-Хемде хамык-ла шынаа үнүштерниң, ыяштарының аразында дың чаңгыс шиви бар. Ону Чаңгыс-Шиви деп адаар. Кайы ырактан көөрге, чочак кара апарган турар чүве. Ол шиви мен миннип кээримге-ле бар турган. Үе-дүпте, та кажан үнүп келген шиви ыйнаан. Хар-назыны-даа талыгыр-ла боор. Мен бичии турумда чоң ону дагып турган. Анаа баглаан янзы-бүрү торгу быжындыларындан аныяк, чараш кыс дег апарган турар чүве. Ол үеде аныяктар оон чоогунга чыглыр, ойнаар-хөглээр, дүлгээзиниг-ле шиви чүве ийин. Ол үеде аныяктар арага-дары ишпес, чоннуң ажыл-ижинге сундулуу кончуг турган. Мал-маган, аң-куштуң хөйү кончуг

Оон бээр хөй чылдар эрткен. Чоннуң амыдыралында хөй-ле өскерлиишкиннер болганын билир болгай бис. Улгады бергеш безин Чаңгыс-Шивиге бо-ла чеде бээр мен. Ынчан ону улус дагывайн барганындан эрги торгу быжындылары чүү-даа чок куурарып, ирип саспарланы бергениинден-не боор, шиви кырганзып, чааскаанзыраан ышкаш шагжая берген турар чораан. Оон чоогунда арага шилдери-ле эндерик. Ол үеде чон арызынга арагалаар кижилер аажок көвүдей берген турган. Хуу ажыл-агыйлар сандараан. Ховуларга хөй мал-маган-даа көзүлбестээн. Куштар-даа ховартаан чүве-ле болгай.

Мырыңай чоокта чаа Чаңгыс-Шивиге база катап чеде бердим. Богдоо! Караамга бүзүревейн барып-тыр мен. Хүнгү чайынныгаан чап-чаа торгу быжындыларындан чоокта чаа шаарарып шагжая берген турган шивим, катап чечектелип будуктары немежи бергензиг, аныяк кыс дег апарган бо хатка чайганып тур. Чоогунда куруг шилдер чогул. Аштап каапкан. Сактырымга, бичии шаамче катап ээп келген ышкаш болдум. Чонум катап дагып эгелей берип-тир. Удатпаанда школачы ийи уруг номнар колдуктап алган кылаштажып келди. Аныяк-өскенниң чаражын. Эртем-деп шилгениниң аайы-биле арын-шырайы чеже-даа өскерлип, угаан-медерели чеже-даа сайзыраза, тыва аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү төрээн бойдузу чаңгыс шивизи дег, кажан-даа өскерилбезин деп күзеп, бодап турдум.

Антонида ОЮН.
Кызыл хоорай.

Амыдырал бөгүн

ЭМЧИЛЭЭРИНИҢ БЕРГЕЗИН

Февраль, мартта кадыкшылым баксыраш, Кызыл— Чадаана аразынга каш катап чоруп, дыка-ла түредим. Ынчан сыныйым аараш, сидиим үнместей берген. Аптекадан эм чалап ижеримге, бажым дескинер, аарыыр болган. Оон поликлиникага чеде бердим. Ооң эргелекчизи турган З. Шаалы мени Кызыл эмчилеринге шинчидип көрзүн дээш бижик кылып берген. Уролог Сергей Балчиййович Самдан мени эки хүлээп алгаш, анализтерим дужааттырып, рентгенге база киирткен. Ооң түңнели-биле алырга, ол эмчи туберкулезка каразып турар болду. Сыныйымда даш база бар болган.

Чадаанага келгеш-даа, кадыкшылым экиживээнин эскергеш, катап эмчиге бардым. Шынап-ла туберкулез бе деп чүвени тодарадыры-биле катап база Кызыл кирерин сүмеледи. Оон база-ла Кызылга келдим. Ол дораан эмчиге баарымга, хүлээп алыр шагы эрте берген болду. Аалчылар бажыңынга хонуп алгаш, эртенинде чеде бээримге, ээлчегде кижи эндерик болган. Март 10-нуң хүнү чүве. Сөөлгү кижини айтыргаш, ээлчегге манап ор мен. Эмчи келирин келгеш, чалалга баарым ол дээш чоруй барган. Он ийи шак ажып чорда, ол эмчи келгеш: «Район улузу чүге бээр кээп турар чүвел. Силерни хүлээп албас мен. Чүгле Каа-Хем, Бии-Хем районнарның улузун хүлээп алыр мен...» — дээш кара шору болган. Дилеп тургаш, арай деп киреримге, «херээженнер талазы-биле аарып турар-дыр силер» дээн. Ам шуут аайын тыппастап калган мен. Ол хире бергедеп, аарып-аржып чорааш, ырак черден келген кижини ол эмчи херекке-даа албады. Азы тыва кижи аарып чорзун дээн сеткили чүве ирги бе. Аарыг кижи ынчап-ла аай-дедир чоруп, хөй акша-төгерик үндүрүп чоруп тургаш, эмнеткенде-даа чок, таарыжыр эм-дом-даа садып алганда чок, арам безерек чоруп чорааш өлүр мындыг бе? Чадаанага кээримге, рентгенолог чок, аппаратура база эргижирээн, орта ажылдавас дээн. Ынчангаш Ак-Довурак эмнелгезинче баарын сүмелеп турар. Ынаар чоруур акшам-даа чок, ам канчаар мен. Бо үеде медицина ол хире иделгел чок апарганы ол чоор бе?! Аарыг-аржыкка кызаттырып, мен ышкаш мынчаар түреп чоруурлар хөй болдур ийин. Биске кым дузалажырыл, бисти кым деп эмчи хүлээп ап, кижизиг аажызын көргүзерил?

Нина ООРЖАК.
Чадаана хоорай.

Ажыглалга кирер тудугда

АМ-ДАА ШУУДАВААН

Кызылда типография бажыңының тудуунуң чамдык черлеринде тудуг-монтаж ажылдарының темпизи бо хүннерде улам кошкаан. Ында ам Сергек Данмааның бригадазының каш кижизи аарсаар ажылдар кылып чоруп турар. Ол бригадада 22 ажылчын арткан. Оларның чамдызын бир өске тудугже чорудупкан. Тудугжуларының хөй кезии акша чок дээш, үнүп чоруй барган.

Тудугга он ажыг чыл болган Николай Амыртаевич Монгуш ийи эжи-биле демнежип, бажынче кирер эртигге каннаашкын кылыры-биле дузак демирден арматуралар көктеп орлар. Кызыл хоорайның кедээзинде тудуп эгелээн аныяктар комплекизин акшаландырбайн баарга, мында кээп ажылдай берген мергежилдиг каннакчы Олег Хомушку арматураларны түдуштур каннаар ажылды кылып турар.

Тудуг кылдырган чагыкчылар ам-даа акша шилчитпээн. Тудугжуларның айда шалыны чээрби муң ажыр өзе берген-даа болза, марттың шалыңын ам-даа албаан.

Улуг-улуг хоолайлар салыр тускайжыттынган тудуг эргелелинден келген ийи ажылчын хандыр казып каан чер коошпаларда салган хоолайларның адаанче довуракты киир эжип тур. Ону дораан кылып доозуптар аргазы чок, бергезимээр ажыл хире-дир.

— Маңаа мынчаар ажылдааш, айда бирээвис-ле беш муңну ажылдап ап тур бис. Чер ажылын кылыры берге боор-дур — деп, Вячеслав Дамдынович Дүмендей чугаалады.

Тудуг эргелелиниң начальниги Павел Иванович Худяков тудуг кылдырган чагыкчылар-биле аразында чарган керээзин мынчага чедир тудугжуларга көргүспээн. Ынчангаш ажылчын кижи чеже хире ажыл кылгаш, каш акшаны ажылдап ап болуру билдинмес. Бо ажылчыннарның салып турар хоолайларының коошпазын Чүлдүм кудумчузун дургаар казар, ону Рабочая кудумчузунга чедирер. Ук ажылды 14 дугаарлыг механизация эргелели чорудар. Ынчалза-даа чер ам-даа доң хевээр деп чылдаган хап туруп берген.

Тудугнуң кыдыын дургаар каскан оңгарда хоолай салган коошпаны дүрген дуглаар ужурлуг. Анаа ажылдаар экскаватор апрель 16-да чүгле 11 шакта келди. Бо чижектен алгаш көөрге безин типография тудуунда ажылдар чылыш чок, чаңгыс черде таптавышаан. Шүшпен хевээр-дир.

Чоокку хүннерде соңгаларны дуглааш, изиг сугну өрээлдерже киирер ужурлуг. Ынчан анаа шеверлел ажылдарын эгелээр арга тургустунар.

Охемчик ОНДАР.
(«Шынның» корр.).

ЭКИ ТУРАЧЫ ЧУДУРУК ХОМУШКУ

Тыва эки турачыларның дайынче аъттанганының 50 чылынга

Эртине биле Хертек Хомушкулар 4 оол, 4 кыстыг турганнар. Ол берге үеде оларның бир оглу, ийи кызы аарыг-човулаңга таварышкаш, бүрлүп чорутканнар. Ооң сөөлүнде 1943 чылда ортун оглу Чудурук Эртинеевич Хомушку дайынче чоруур апарган. Ынчангаш өске өөрү-биле кады дайын шөлүнче чорупкан.

Бо чылын Тываның эки турачыларының 50 чыл оюн демдеглээр деп турарын номчуп, танышкаш, бистиң акывыс, ачамның дуңмазының дугайын, ооң дайын шөлүнге канчаар тулчуп, кайы взводка, кымнар-биле кады тулчуп чораанын солунга чырыдып бижиирин, ол бистиң акывыс, өгбевисти таныыр эш-өөрү дарый бижип үндүрер боор дээш, оларның сактыышкыннарын манап артывыс. Мээн дыңнап, билирим-биле ол акывыстың допчу намдары мындыг чүве.

Дайындан келгеш, партия обкомунга эш Токаны таңныылдап, милиция шугумунга ажылдап чораан.

Оон халашкаш, Сталин аттыг колхозка тудугга ажылдааш, Бай-Тал суурнуң сайзыралынга киржип, ол үеде машина бар эвес, тайгадан тергелиг аът-биле чудуктар сөөртүп, чеже-чеже бажыңнар ыяжын өске эш-өөрү-биле сөөртпээн дээр. 1961 чылда колхоз совхоз апарганда «Тээли» совхозтуң Бай-Тал салбырынга, уругларының иези Куулар Александра-биле дугурушкаш, кадарчылап эгелээннер. Шындазында Улуг-Хову деп черге Туралыг бригадазынга кадарчылап кирипкен. Эге чылдарында чаа кадарчылаан улуска берге үелер тургулаан, кыштың соогунда, улуг харлыгда дүн-хүн чок мал кадарары амыр эвес. Алызындан эрес-кежээ фронтучу ол ажылга ундаравайн, удаваанда 100-тен чүс ажыг хураганны совхозунга, күрүнезинге өстүрүп берип турар апарган. Ынчангаш «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп атты алган, «Хой ажылының мастери» деп атка база төлептиг болган. Бистериң аравыска дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну хөглүг-омак, мөге, эрес, коргар чүрек чок акывыс, иревис чурттап чораан. Ол 60 хар безин четпейн чорааш, берге аарыгга таварышкаш, бистиң аравыстан чораан.

Олар үш оол, үш уругнуң ынак ада-иези. Бо хүнде 2 уруу, 2 оглу ада-иезиниң төрээн суурунда чурттап чоруурлар, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг.

Эки турачы дайынчының төрээн суурунуң чону утпайн, ооң адын алдаржыдып, чылдың-на хол бөмбүүнге «Хомушку Эртине Чудурук» деп кубок дээш маргылдааны эрттирип турар. Чылдың-на майда Чудурук Хомушкуга тураскаадып 64 мөгениң хүрежин салып келген. Оон баштайгызынга «Искра» совхозтуң мөгези шүүлген, ооң соонда аът шаңналды — 1991 чылда Бежендей Күжүгет, 1992 чылда Аяс Монгуш шүүлгеш алган. Ол шаңналдарның спонсору ооң дөргүл-төрелиниң оолдары Владимир Эреге, Баактыг Хүлер-оол, Александр Алдын-оол, Таргын Ильич болгаш оларның чоок өөрү — Бай-Талдың аныяктары болуп турарлар. Ону 1993 чылдың май 3-те база эрттирер.

Здов ХОМУШКУ.
Бай-Тайга район.

Сарыг-шажын болгаш чүдүкчү

ЫНЧААР ДОКТААР-ЛА БОЛЗУНАМ

Тыва Республиканың Чазааның Ыдыктыг Улуг Башкы Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның Тыва черге кээп чорааның мөңгежидери-биле ооң чорааны болгаш түр чурттап турган черлеринге тураскаал самбыраларын азар дээн доктаалын номчуптарымга, сентябрьның 19-тун хүнү, хөгжүм-шии театрының шөлү, ында чыылган мун-мун чон, алдын ширээ-дүжүлгеде саадаан ачыты башкы XIV Далай-Лама катап база карактарымга чуруттунду.

Ол черле тураскаалдыг, онзагай хүн болчук. Ыдыктыг Улуг Башкының чүгле бодун көрүп, буян-чолдуң мөргүлүн дыңнаардан аңгыда, амдыы чаа-ла төлевилелин бадылаткан, ам-даа Тываның ак-көк дээринге киискивээн, ам-даа чон бүгүдеге бот-догуннаан Тыва Республиканың сүзүк Тугу деп делгеревээн тугувусту ол хүн, ол-ла шөлге Чырыткылыг Улут Башкы ыдыктап берген ийик. Ооң-биле баштайты базымнарын чаа-ла херип, узун, улуг оруунче аъттанышкан бот-догуннаан Тыва күрүне база ыдыктаттынганы ол. Ынчалдыр, ажыы-биле чугаалаарга, бүдүн 23 чылдарның иштинде тускай күрүне тургузуглуг, хоойлу-конституциялыг, Сүлде, Туктуг бот-догуннаан Тыва Арат Республиканың Тыва Республика боол катап бодарады, ол ышкаш үр үениң иштинде боогдадып, хоруушкун-кызагдалга таварышкан, чаа-ла катап бодарап орган чүдүлге-сүзүглеливис Ыдыктыг Улуг кижиниң ачылыг йөрээлин алганы ол.

Ынчангаш Тыва Республиканың Чазаанга, улус чонгадаа саналдап, сүмелээрим болза, амгы «Театр шөлүн» «Бодарал шөлү» деп адап алзывысса чүл? Ооң бир эптиг черинге «Бо шөлге 1992 Мечин чылдың сентябрь 19-туң хүнүнде Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг XIV Далай Лама буян-чолдуң мөргүлүн өргүп, бот-догуннаан Тыва Республиканың Тугун ыдыктаан. Ол улуг болуушкунга тураскаадып бо шөлдү «Бодарал шөлү» деп адаан, дээн ышкаш сөстерлиг тураскаалдан тургузуп, ындыг чижектиг Чарлыктан үндүрзе кандыгыл? Ук чарлыктың алдын үжүктер-биле сиилбип бижээн хоолгазын кандыг-даа хевирниң самбыразынга эвес (олар өске черлерге туртай-ла), а улуг чарыгдал үндүрбезин бодап, цементиден-даа бол хептеп куткан субурган (суурга) хевирлиг тураскаалга сиңирип бижип алза, Тываның төөгүзүнде база бир болуушкунну келир салгалдарга мөңгежидип бергенивис ол болур ийик. Ынчаарга, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның буян-чолдуг йөрээл мөргүлүн мөңгежидери-биле сентябрь 19-туң хүнүн (азы сентябрьның үшкү улуг хүнүн) Буян-Чолдуң хүнү кылдыр доктаадыр болгаш ол хүн Тываның шажын-чүдүлгелиг, чүдүлге чок-даа кижилери ук шөлге чыглып, тураскаадыг-ёзулалга киржирин чанчыл болдурар.

Ам бир-тээ, Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Ламаның чораан черлеринге тураскаал-самбыралар тургузар апарганда, чогуур бижимелдиг самбыралардан аңгыда, тус черлерге Далай-Ламаның аттывын тыпсы бээри база магат. Бодум хуумда ындыг чоруктан чайлаза чогуур деп бодаар мен. Бир талазында, намдар номун-даа номчуп кээрге, кедергей бөдүүн сеткилдиг, чанчылчаан ёзузу-даа ындыг кижиге хамаарыштыр эпчок-даа боор болур, ийиде, черле ынчаш Будда шажынның номналында, оон бир хевири ламаизм-даа (сарыг шажын) өөредиинде кижиниң кылып болбас хоругълуг чүүлдеринден аңгыда, кичээндириглиг чагыглар база бар. Оларның бирээзи — ат-алдарзырак чоруктан хостуг болуру.

Ынчангаш Улуг Башкының чораан черлеринге, ол ышкаш Чадаана хемин «Далай-Лама хеми» деп адаар дээн ышкаш саналдардан шала шеглезе экн боор. Ындыг саналдар ол үеде сеткил-сагыштың көдүрлүүшкүнүнүң аайы-биле чайгаар тыптып келген чөптүг чүүл болуру шын болбайн аан. Ынчалза-даа тоолчургу төөгүлүг «сарыг дыттыг Чадаананың» адын кайын солуй аар бис. Төөгүгедаа чүүлдешпес апаар ыйнаан. Ынчангаш харын үжен чылдарда «чудурук намчыларның» дерзии ёзу-биле чуура шаап, узуткап кааны Үстүү-Хүрээниң. Алдыы хүрээлерниң орнунга чаңгыс чаа дуган-хүрээ тудуп алзывысса, бир-тээ, хүрээ тудар шак ол черни Ыдыктыг Улуг Башкы арамайлап, ачы-дуза чедирип, акша-мөңгүнден бээр берип, авыралдаан чүве болганда, ук хүрээни «Авырал хүрээзи» азы «Далай авырал хүрээ» деп адап алза төөгүлүг болуушкунга дүгжүр боор деп бодалдыг мен.

Үшкү саналым. Сагыш ышкаш болган болза, Чырыткылыг аалчывыска «Азия төвү» тураскаал суурувусту көргүзүп, «тынгартып» алган болзувусса деп кижи бодаар. Ол тынгартырда, амгы Азия диптиң онзагай шынар-демдектерин канчап-даа илереттейн турар үш кырлыг суурганы эвес, а оон орнун солуп болгу дег, бо улуг дипти ээлеп чурттаан чоннарның төөгүзүн, культуразын, шажын-чүдүлгезин кандыг-бир чергези-биле сүзүглеп турар, ындыг тураскаал демдек (символика) хевирлеринден шилип туруп «тынгартып» көрген болза деп хей сеткип, бодап орарым ол. Оон орнунга кандыг тураскаал демдек туруп болурул дээр болза, ам кажан бот-догуннаан күрүне боол, төре херээн холга туда бергенивисте, кажан тугувус-даа, сүлдевис-даа тыва ёзуну, улусчу ужурну көргүзер аргалыг апарганда, кажан ол ыдыктарывысты Чырыткылыг Далай-Лама «тынгартып» бергенде, Азия төвүнүң тураскаал демдээ бо байдалы-биле, бо хевээр черле артып каап болбас деп бодаар мен. Ол харын Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринге турган суурга (субурган) хевирлиг ийикне (Тыва төөгүзү том 1. ар. 300) азы Азия дипте, баспаан, чорбаан чери чок, ук диптиң тускайлаң демдээ боол болур аът баглаажы азы аът дагазы-даа болгай-ла. Шыны херек, аът баштыг баглаашты угулзалап, кертип, боолуктап, чараштап туруп ыяштан безин чазап каарта, аяныг, көрүштүг-даа болур чораан. Шынап-даа бол, тоол шагда дег алдын, мөңгүн азы мрамор даштан чазап кылыр дээн эвес, а бөдүүн демирбетондан кудуп туруп кылгаш, даштыкы кадын кандыгдаа материал-биле шып, канчаар-даа хевирлеп ап болур-ла ыйнаан.

Баглааш тыва кижиниң өдээн каастаан, ооң эр ээзиниң сорук сүзүү сиңген, тодуг-догааның, чоргааралдың, эрес-шудургу, ажылгыр кежээ чоруктуң, оон эртсе харын-даа амыр-тайбыңның хей-демдээ боол чораан. Ындыг боол артар-даа. Ажыы-биле чугаалаарга, Азия дипти шинчилеп, эргип-кезип чораан эртемденнер, аян-чорукчулар-даа бол, аът мунуп, аңаа чүдүртүнүп чоруп, ажыл-херээн чогудуп чораалнар. Адак сөөлүнде харын, өндүр улуг диптиң төвү бо-дур деп, Тыва черге кээп аъдының аксын тыртып, айтыкчы өргенин хакканнары ол-дур. Ол өрген, бир-тээ, бистиң өдээвисте хактынган болганда, аът баштыг баглааш боол хуулгай аан деп мээн-не күзелим ындыг ийик, эргим номчукчу. Чаагай үүле-херек ынчаар доктаар-ла болзунам!

Чап ЧҮЛДҮМ.

Тываның төөгү, культура тураскаалдар камгалаар ниитилелдиң баштаар чериниң кежигүнү.

БОГДА БУРГАННЫҢ ӨӨРЕДИИН САГЫЫЛЫ

Кижилер шаг-шаандан-на бойдустуң көзүлбес күштери барын, ооң бодун бир-ле билдинмес ниити күш башкарып турарын эскерип билип чорааннар. Кижилерниң чугаазының тывылганы-биле оларның аразынга караң көрнүр, сүнезин көөр, оларның чугаазын дыңнаар кижилер бар апарган.

Ооң тайлымы-биле делегейге эң-не баштай 2600-2500 чыл буруңгаар Буддизм дээр, Будда бурганга чүдүүр шажын Индияга тывылган. Оон Кыдатче, Японияже, улаштыр Тибет, Моолче, Тываже нептереп тараан. Ооң соонда 600-700 чыл эрткенде Христос бурганга чүдүүр Христиан шажын тывылган. Ооң соон дарый база-ла 600-700 чыл болгаш Араб халифадынга Аллах бурганга чүдүүр Ислам шажын тывылган дээрзин эртемденнер илереткен. Ынчангаш бистиң чүдүп чоруурувус Буддизм шажын— эң баштай тывылган Бурган өөредии.

Чер кырында нептерээн бо 3 шажынның дөмей кол чүүлү—сагыш-бодал (идея) баштай тывылган, мага-бот (материя) ооң соонда тывылган деп эге өөредии. Ынчангаш чер кырында бүгү-ле чүүлду Бурган чаяап каан. Кижи амытан өлүрге, чүгле мага-боду өлүр, а сагыш-сеткили, сүнезини (эртемденнер ону 5-7 грамм деп электроннуг деңзи-биле илереткен) өлбес, дээрже ужуга бээр. Ооң соонда ону Бурган чер кырынга канчаар чурттап чорааанынга хамаарыштыр катап кижи, азы кандыг-бир дириг амытан, хилинчек кылып чорааннарны аза оранынче хилинчектенир, бурган өөредиин часпайн буян кылып чорааннарны дываажаң оранынга чыргаар кылдыр чорудар. Бо өөредиг база үш шажында дөмей боол турар.

Аңгылажып турар мындыг өөредиглер бар. Сарыг шажынның өөрединиде дириг амытан бүгүдениң тынын оочула, өлүрбе-чидирбе, мегелеве, оорлава деп турар. Христиан шажын чоок кижиңни өлүрбе дээн. Ислам шажында Аллахтан өске бурган чок, аңаа чүдүвес кижилер бистиң дайзыннарывыс деп өөредип турар. Ынчап кээрде бистиң буруңгуларывыстың чүдүлгези кижиге, оран-делегейге, бүгү дириг амытаннарга, камналь-апыг, эки, чаагай сеткилдиг, чаңчылдарлыг чораан. Бодунуң чериниң бойдузун, агаарын арыг-чаагай кылдыр чүс-чүс чылда салгалдарынга арттырып берген.

Атеизмниң өөрединге алысканывыс-биле чүдүлгевис чаагай өөредиин уттуп, өске чүдүлгелиг азы чүдүлге чок улустарга чоорту мегеледип, аштырып, кыстырып чордувус. Чамдыктарывыс эки чаңчылдарын кагбас дээш, өске черлерже Моол, Кыдат, Тибет чурттарынче дезип, сандараан бис. Оон-на улаштыр марксизм-ленинизмниң мага-бот баштай, угаан, сагыш-сеткил соңнай тывылган деп өөредиинге мээ-медерелививисти үреп, өскерткен бис. Атеизм өөрединге бодум база бүзүреп, доостурган муң хире өөреникчилеримге шак ындыг идеяны өөредип чораанымны хомудал-биле сактып, олар база мээң-биле кады орай-даа болза, частырыын эдип ап, боттарының ажы-төлүн кээргээчел, хүндүлээчел чорукка кижизидерин кончуг-ла күзээр-дир мен.

Кижилерге күш дөгээр, ооң соонда хөлү эрте бергенде, «сагыш човаар», ындыг байдал-биле дыка хөй нациялар, дириг амытаннар чырык чер кырындан узуткаттынган. Маңаа чижек кылдыр Американың индейлерин, Австралияның үндезин чурттакчыларын, Соңгу чүктүң кижилерин, дириг амытаннарындан бизоннарны, чээреннерни киирерге-ле чедер.

Мындыг байдалга тывалар база таваржып бар чыдарывысты бөгүнгү чурттаалгавыс көргүзүп тур ышкажыл. Шаанда улуг кижи арагалаан ээзирик улус көргеш: «Шак мынчаар чурттаар болза, шамбала дайыны боор, адашкылар, алышкылар, кижи бүрүзү өлүржүр апаар» дээрге, кижи черле бүзүревес чораан чүве болгай. А ам байдалывыс коргунчуун. Апыяктар-даа, улуг-даа кижилер өлүржүп туруп берген. Өршээ, хайыракан. Бак-ла чүве ыңай турзун.

Сарыг шажынның өөредии философчу үндезинниг, угаадыглыг Кижилерге, дириг амытаннарга күш дөгевес, бодун топтуг ап чоруур, дузаргак, кээргээчел болур дээни ол. Кээргээчел чорук — тайбыңның баганазы. Кижи бүрүзүнүң амыдырал-чурттаалгазы дириг амытаннар, агаар-бойдус, делегей октаргай-биле сырый харылзаалыг.

Эртем-билии чеже-даа бедик, байыыргак чурттаалгалыг болза-даа, иштики сагыш-сеткили, бодалдары чаагай эвес болза, кым-даа, кажан-даа оожургалдыг чурттап шыдавас. Бодун бодаар кижи аас-кежиктиг болбас, түр када өөрүүр-даа болза, ооң соонда ам база, ам-даа дээр сеткили-биле сагыжы арыг чорбас. Кол-ла чүве —кижилер дугайында сагыш човап, оларга дузалаары. Кижиниң кижи дээрге, ол кижи өске кижини база кижи дээр ужурлуг. Богда бурганның өөредииниң үндезини чүдел? Чүге кижилер чурттаалгазынга муңчулуп, хилинчектенип чоруурул? Оон хосталыр дизе, човулаңның чылдагаанын тып, ону чайладыр херек. Кижи бүрүзү бурганның угаадыын бодунуң сагыш-сеткилинге, мага-бодунга сиңниктирер болза, чүгле ынчан, сагыш-сеткилдиң дүвүрели үндезин-дөстүг, чылдагааннын. Аңаа кол-ла чылдагаан — адааргал болгаш көөр хөөн чок чорук «мен», «меңээ» деп угаавайн, «аңаа», «эжимге» деп угаар болза, чүгле ынчан сагыш-сеткил хилинчээнден адырлыр бис.

База бурганның чер кырында дириг төлээзи Ыдыктыг XIV Далай-Лама он хай-бачыттан ойталаар болзувусса, аас-кежик бодараар деп номнаан. Шак ынчаар сарыг шажынның бүгү судурлары айтып-даа турар. Он хай-бачыттың үжүн мага-боду-биле кылып чоруур.

1. Өлүрүкчү чорук.
2. Оор кылыры.
3. Самыын-садары.

Үжүн угаан-бодал-биле үүлгедир:

1. Кара сагыш.
2. Адааргал.
3. Хоптак сеткил.

Дөртүн аас-дыл-биле үүлгедир.

1. Алгыш-кырыш.
2. Мегелээр чорук.
3. Хоп-нүгүл.
4. Каргыш, каржы сөстер.

Богда бурганның кол өөредииниң кыска утказы бо. Бир эвес арага-дары ижип чоруур болзуңарза, оон шуут ойталаарын кызыдыңар. Ол кижилерни эки чүвеге чедирбейн чораан, шуут ойталап шыдавас болзуңарза, оода өйлеп ижиңер. Ол дээрге чүгле сарыг шажынга эвес, чоок кижилеринге, ниитилелге, кадыңарга кончуг багай. Кадыңар баксыраар болза, ажы-төлүңерге тергиин берге апаар дээрзин XIV Далай Лама биске чагааш барган болгай. Ону канчап уттур боор.

Бир эвес угаан-бодалывыс багай хевээр артар болза, чежемейниң-даа тейлеп чүдүүрүвүске, дуза болбас. Богда бурганның дириг төлээзи даараазында бистиң черге кээрге, бот-боттарывыстың четпестеривисти эдип, өөренип алган болуул. Аажы-чаңывысты экижидээл, кээргээчел болуулуңар!

А, Богда, өршээ бурганым! Шак-ла ындыг болур болзун.

Зинаида ШАГЖЫ.
Чадаана хоорай.
№ 1 школаның тыва дыл башкызы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ачавыс **УЧУНАК Александра Шагбаевич** апрель 22-де 66 харлап турар. Ол Таңды кожуунның Кочетово суурунда чурттап олурар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ажы-төлүн аразынга аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңнайлыг, кадыкшылдыг чурттап чор деп, сеткиливис ханызындан күзеп тур бис.

Оглу, кенни: Оксана, Хүлер-оол, уругларының уруглары Каң-Демир, Уяна.

* * *

Эргим хүндүлүг чеңгевис, дуңмавыс **Алефтина Григорьевва ХИРИЛЕЙ** апрель 22-де 34 харлаар. Ол Кызыл кожуунның Баян-Кол суурунда ажылдап, чурттап чоруур. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, узун назынны, аас-кежикти күзедивис.

Угбазы Галина, честези Алексей, уруглары: Азиана, Анка. Дуңмалары: Оксана, Хүлер-оол, уруглары: Каң-Демир, Уяна.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Апрель 29-та 9 шакта Чөөн-Хемчик районнуң Хайыраканга эге чада школазы тургустунганындан бээр 60 чыл оюнга тураскааткан сактыышкын-ужуражылга вайырынче база ачы-буян марафонунче ук школаның бүгү доозукчуларын, ажылдап чораан башкыларны, ажылдакчыларны чалап тур.

Школа коллективи.

* * *

Читкен ТВС 03-18 дугаарлыг УАЗ-469 автомашинаның кайда турарын айтып бээр кижи болза, ол 100 муң рубль шаңналды алыр. 2-14-73, 3-61-50, 2-14-46 телефоннарже долгап, дыңнадып болур.

* * *

ИЙИГИ ЧЕК АУКЦИОНУ БОЛУР

Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузу ийиги чек аукционун эрттирерин чарлап турар. Аңаа киржиринин чагыын 1993 чылдың апрель 26-дан май 21-ге чедир хүлээп алыр.

1000 рубль өртектиг кылдыр доктааткан акцияларлыг болгаш чиигелделерниң ийиги дөзевилелип шилип алган акционерлиг чеди ниитилелдерниң акцияларын аукционга делгээр — ол ниитилелдерниң устав ёзугаар капитал акцияларының 51 хуузун күш-ажылчы коллективтер садып алган.

Акционерлиг ниитилелдиң ады	Уставта капиталы (муң рубль)	Чек аукционунга делгеп салыр акцияларының саны (кезек)
1. Кызылдың хлеб комбинады	4577	1794
2. Ак-Довурактың хлеб заводу	908	356
3. Тураннын хлеб заводу	761	298
4. № 14 механизация эргелели	1848	725
5. Тыва садыг курхандырылга	1593	625
6. «Кызыл пэстудуг».	2794	1095
7. «Тыва бурвод»	2800	1098
Шуптү	15281	5991

Акцияларны садып алырының хевири — туда санашпас, садып алдынган акцияларны акционерлиг ниитилелдерниң бүрүткелинге демдеглеп бижиир. Хуужудулга чектери болза акциялар дээш төлээриниң кара чаңгыс хөренгизи болуп турар. Капиталында күрүне өнчүзүнүң үлүү 25 хуудан хөй эвес юридиктиг эргелиглер аукционга киржир, а хамаатылар—паспорттарын көргүскеш, киржир. Аукционга киржирин күзээннер бадылаттынган майык ёзугаар чагыгларны киирер. Дужааттынган чектерниң орнунга аукцион киржикчилеринге квитанцияларны тыпсыр. Аукционнуң түңнелдерин 1993 чылдың май 28-те үндүрер.

Чагыгларны Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузунда хүлээп ап турар. Оон адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет № 10. телефоннары 3-66-51, 3-63-34.

◆ ◆ ◆

Сүт-Хөл районнуң катап тургустунганындан бээр 10 чыл оюнга тураскааткан 128 мөгениң хүрежи 1993 чылдың май 1-де Сүг-Аксы суурга эртер.

Бо хүрешке республиканың болгаш Моолдуң Убса-Нур аймааның мөгелерин киржиринче чалап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

◆ ◆ ◆

ГАЗ-66-11 (6) маркалыг чаа автомашинаны садып тур мен. Өртээ дугуржулга ёзугаар.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Суворов кудумчузу, 64-8.

Генерал Достум:

«МЕНДЕ ЧАЖЫТ ХАРЫЛЗАА ЧОК»

Афганистанның амгы үеде эң-не салдарлыг болгаш күштүг удуртукчуларының бирээзи генерал Абдул Рашид ДОСТУМ бодунун төрээн хоорайы Шибирганга «Новое время» («Чаа үе») журналдың тускай корреспондентизи Аркадий ДУБНОВТУ хүлээп алгаш, оон элээн каш айтырыгларынга харыы берген.

Армия генералы Достум ам 38 харлыг, узбек националдыг, Афганистанның соңгу девискээринге төрүттүнген. Кабулдун ам дүшкен чазааның талазынга болуп, афган үймээнчилерге удур 10 чыл дургузунда чаалажып келген. 1990 чылды сөөлзүредир Афганистанның президентизи турган Наджибулладан ол аңгыланып эгелээн соон дарый чазак шериглерин аштырышкынга дүрген таварышкан.

Айтырыг. Афганистанның Национал ислам шимчээшкинин деп улуг организацияны удуртуп турар болгай силер. Ол шимчээшкинниң программазының кол чүүлдерин тайылбырлап болур силер бе, дээрги генерал?

Харыы. Афганистанның Национал ислам шимчээшкини (АНИШ) чурттуң девискээр талазы-биле бүрүн болуру, оон хамаарышпас чоруу болгаш бүрүн эргези дээш туржуп турар. Массалыг информацияның чамдык чепсектери бистиң шимчээшкинивисти шүгүмчүлеп, чарылдырыкчы чүткүүшкүннерлиг деп бижип турары чүвениң алыс шынынга дүүшпес-тир.

Мен бодаарымга, ислам ёзу-чурум Пакистанда ышкаш, демократтыг болгаш шажынның эвес характерлиг болур ужурлуг. Бүгү кожаларывыс-биле найыралдыг харылзааларны тургузарынче чүткүп, өске күрүнелерниң херектеринге холгаарлаар чорукка удур туржуп турар бис. Ынчаарга бистиң чамдык кызыгаарларывыс, чижээ, Таджикистан-биле кызыгаарывыс АНИШ-тиң контролюндан дашказар туруп турар. А оон контролюнуң адаанда бүгү черлерге амгы үеде корум-чурумну болгаш таарымчалыг амыдыралды хандырып турар бис.

Айтырыг. Афганистанның президентизи Раббани баштаан чазактың составынга кирип турар болгай силер, а ында кандыг албан-хүлээлгелиг силер?

Харыы. Афганистанның камгалал министриниң оралакчызынга мени президент томуйлаан. Чоокта чаа ол мээң-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан болгаш бодунуң оралакчызы, тодаргайлаарга, чурттуң соңгу девискээринде байдалды харыылаар Афганистанның оралакчы президентизи кылдыр томуйлаарын дыңнаткан. Ынчалзажок хамыктың мурнунда АНИШ-ти эвилелдешкен чазактың бүрүн эргелиг кежигүннериниң бирээзи кылдыр хүлээп көөрүн негээн мен. Чүгле ынчаарда бодумнуң албан-хүлээлгелеримни күүседип эгелээн мен. Ынчаарда Афганистанның камгалал министриниң болгаш президентизиниң чүгле оралакчызы эвес, харын афган армияның аңаа-ла бөдүүн генералы-даа болур ийик мен. Ындыг генерал кижи бодунуң күрүнезинге ажыктыг кылдыр баваан болур ужурлуг. АНИШ-ти хүлээп көргүже чедир чурттуң соңгу девискээриниң чепсектиг күштери төп чазактың чорудуп турары кандыг-даа дайын чорудулгаларынга киришпес.

Айтырыг. Кандыг шимчээшкиннерни президент Раббани албан ёзузу-биле хүлээп көргенил?

Харыы. Джихадка, биригээр чугаалаарга, чүдүлгеви чоктарга удур «ыдыктыг» дайынга киржип турган бүгү организацияларны болгаш бөлүглежиишкиннерни хүлээп көрген. Наджибулланың болгаш оон мурнунда турган чазактарның ёзу-чурумунга удур демиселге боттарының аъш-хавыяаларын джихадтың удуртукчулары хүлээп көрүп, демдеглеп турарлар.

Айтырыг. Афганистанның девискээр талазы-биле бүдүн чоруу дээш туржуп турар мен дидиңер. Ынчалзажок чурттуң 3-4 автономнуг девискээрлер кылдыр тургустунганы, тодаргайлаарга, херек кырында чарылганы илдең-дир. Ону канчаар көрүп турар силер?

Харыы. Автономия дугайында бөгүн чугаалап болур чүве болза, ол автономия дээрге албадаттырган базым-дыр ийин. Даштыкы чурттарже чоруур дээп кижилерни безин Кабулда төп чазак хандырып шыдавайн турар. Ынчангаш бистер бо талазы-биле бодувустуң даштыкы политиктиг харылзаалар талазы-биле албан черивисти тургузар ужурга таварышкан бис. Кабулда ышкаш. ындыг байдал чурттуң соңгу девискээринге тургустуна бээрин бо девискээрниң удуртулгазы күзевейн турар. Кабулда кандыг-бир министрниң аңаа баргаш, тып алырын оралдажып көрүнер даан... тыппас силер. Ында президент Раббанини-даа база тыппас силер.

Мында, чурттуң соңгу девискээринде бүдүрүлгелерни бүрүн хевээр камгалап, кадагалап, ажылладып турар улус бис. Ынчангаш кижилер акшаны ажылдап ап, эргежок чугула продукцияны бүдүрүп турар. Кажан Кабулга быжыг туруштуг чазак тургустуна бээрге, мында бүгү хүлээлгелеривисти аңаа дамчыдып бээр болгаш төп эрге-чагыргаларның башталгазы-биле ажылдаар бис.

Федеративтиг Афганистанны тургузарын АНИШ күзеп турар, ынчаарга ону боо-чепсектиң күжү-биле азы хоойлуга удур өске-даа аргалар-биле чедип алыр дээр чүткүүшкүнге удур бис. Федеративтиг Афганистанны тургузарын чүгле парламентиниң дамчыштыр чурттуң чонунуң национал чөпшээрежилгези-биле чедип ап болур.

Айтырыг. Силерниң баштап турар девискээриңерге Таджикистандан дезип чедип келген хөй кижилерни буянныг ёзу-биле көрүп турар болгай силер. Олар силерниң девискээриңерниң тайбың амыдыралынга айыылды таварыштыра бербес ирги бе?

Харыы. Афганистанның өске черлеринден амы-тынын камгаланып мында дезип келген бодувустуң кижилеривис база бар болгай. Оларның амы-тынын камгалаар, ол кижилерни амыдыраар чүүлдер-биле хандырар ужурга таварышкан бис. Школаларны, ниити чурттаалга бажыңнарын оларга чурттаар черлер кылып бердивис. Бистиң девискээривистиң экономиказынга ол дээрге — немелде чүктээшкин-дир. Ынчаарга Афганистанның соңгу девискээринде боттандырып турар политикага хөөн чок кижилер (фундаменталистер дээр шажынга лендич сундулуг кижилер) ол политикага удур демиселинге демги десеннерни ажыглаарын аажок оралдажып келген болгаш ам-даа оралдажып турарлар.

Ынчаарга Таджикистандан дезип келген кижилерни фундаменталистер бодунуң талазынче элзедип алгаш, а оон сөөлүнде оларны Таджикистанга удур ынаар ыдалаарын оралдажып турар. Биригээр чугаалаарга, оларны үгер-боо чемижи эът кылдыр хуулдурарын оралдажып турар-дыр ийин. Ынчалза-даа ол планнарга удур туржур аргалар болгаш күштер АНИШ-те бар.

Айтырыг. Афганистанда келген таджик десеннерниң айтырыын шиитпирлээр арга черле бар бе?

Харыы. Оларның салым-чолу афган десеннерниң салым-чолу ышкаш, халаптыг болу бээрин күзевейн турар бис. Таджик десеннер — хамыктың мурнунда Таджикистанның бодунуң айтырыы-дыр. Ол дескен кижилерниң салым-чолу оларның политиктиг ажыл-чорудулгазы-биле азы дайын чорудулгазынга киржилгези-биле көңгүс холбашпаан. Олар дээрге, колдуунда бөдүүн кижилер: ажылчыннар, тараачыннар. Үениң болуушкуннарының тевии-биле өскениң чуртунче дезип чоруур ужурга таварышканнар.

(Уланчылыг).

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң ынак акывыс, ачавыс, дуңмавыс база күдээвис Андрей Түлүшевич Хунан-Кара 1993 чылдың апрель 11-де кара холдуг хулиганнарның соккан кемдээшкининден чалыы назынындан чарылган. Бистиң качыгдалывысты деңге үлешкен, ону сөөлгү оруунче үдешкен, ырак-узактан келген төрелдеривиске, чонувуска, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының, Кызыл районнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларынга, чаңгыс класстыларынга четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

Дуңмалары, өөнүң ээзи, төрелдери.

КИНО

АПРЕЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өлген кижи хааржааның иштинге боолаашкын» (2 сериялыг) 10.00, 12.40, 15.20, 18.00, **Видеозал: «Ниндзяның өжээн негээшкини»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ужуралдар фирмазы» 14.00, 16.10, 18.10 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 129 мульт-фильмнер чыындызы 9.00, **«Ак ноян кожу»** 10.20, 12.50, **«Өске өртемчейден келгеннерниң ынакшыл ужуралдары»** 15.10, 17.00, 18.50 шактарда.

Мөңгүн-Тайга районнуң улус судунуң күүсекчизи Г. Ч. Иргиттиң уруу

Людмила Григорьевна
ИРГИТТИҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Юстиция яамызы, Мөңгүн-Тайга районнуң улус суду оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызы Бай-Тайга районнуң социал камгалал килдизиниң ажылдакчызы

Клара Иргитовна
КАРА-ООЛДУҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), [illegible] Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-2[illegible]; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146.

Индекс 54240.

Чагыг № 74.